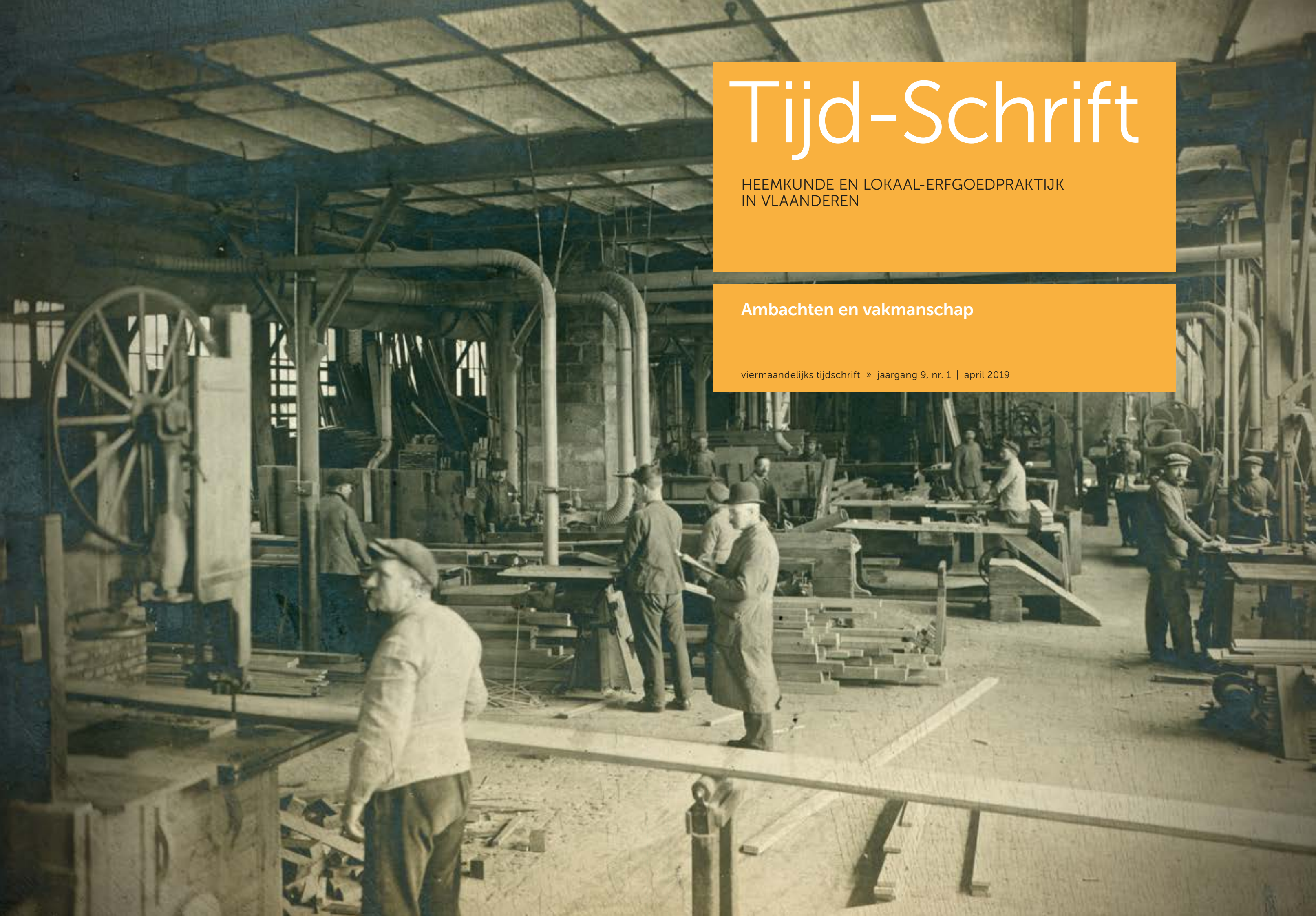

Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

Ambachten en vakmanschap

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 9, nr. 1 | april 2019

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en
lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 9, nr. 1 | 2019
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 80 06 30

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Ellen Decraene, Matthijs Degraeve,
Paul Degraeve, Jelle De Rock,
Fons Dierickx, Hannelore Franck,
Tine Van Osselaer,
Bram Vannieuwenhuyze,
Machteld Venken, Tom Verschaffel
en Ans Vervaeke

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Sabine de Bethune,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK

Chapo, Hasselt

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingkosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingkosten).
Rekeningnummer Histories:
IBAN: BE95 7370 4813 2958.
BIC: KRED BE BB.

© Histories vzw

Afbeelding cover: Mechanische
houtbewerking in de fabriek van
Louis De Waele aan de Leopold II-laan
(ca. 1900) – bedrijfsarchief C.B.R.S.

ISSN 2034-6263

INHOUD

Vakmanschap in tijden van massaproductie
De Brusselse bouwnijverheid in de negentiende
en twintigste eeuw
MATTHIJS DEGRAEVE	6
De status van het vensterglas
Studie van de glazeniersrekeningen van
het achttiende-eeuwse hôtel d'Ursel te Brussel
LIESBETH LANGOUCHE — JOOST CAEN — BERT DE MUNCK	28
De Brusselse korsettenmaker Antoine Rousseau
en zijn conflict met het kleermakersambacht in
de late achttiende eeuw
Een verhaal met politieke connecties en archieftips
HARALD DECEULAER	46
Een veelzijdig weefsel
Het succes en de neergang van de fluweelnijverheid
in Zuid-West-Vlaanderen in de twintigste eeuw
ANNELIES BLANCKE	64
De opkomst van de luxe- en confectienijverheid
in Brugge
Migranten op de laatmiddeleeuwse arbeidsmarkt
ELISA BONDUEL	82
Drukkerijerfgoed in objecten, hoofden
en handen
De drukkerijafdeling van het Industriemuseum
vernieuwt
HILDE LANGERAERT EN MARIE KYMPERS	98

Het volgende nummer behandelt het thema achter slot en grendel.

Wil je zelf een artikel schrijven voor de thema's kleur of nacht? Bezorg uw
suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

Ambachten en vakmanschap

Op 15 mei 2018 lanceerde Vlaams minister van Cultuur, Sven Gatz, een nieuwe subsidie voor het doorgeven van vakmanschap in een meester-leerling traject. Het kan daarbij gaan om ambachten, maar bijvoorbeeld ook om het bedrijven van bepaalde podiumkunsten. Vakmanschap wordt daarbij gezien als een vorm van immaterieel erfgoed dat in de hoofden en handen van mensen zit. En dat als het niet voortdurend wordt doorgegeven, dreigt te verdwijnen. Rust roest, en dat geldt bij uitstek voor ambachten in deze snel veranderende samenleving. Het Vlaamse erfgoedbeleid zoekt met bovenstaande actie aansluiting bij het 'Living Human Treasures'-programma van Unesco, dat sinds het midden van de jaren negentig loopt. Unesco omschrijft deze 'levende menselijke schatten' als personen die op een hoog niveau kennis en vaardigheden hebben, gelinkt aan immaterieel erfgoed.

Om het belang van dit erfgoed kracht bij te zetten, plaatste FARO vakmanschap uitdrukkelijk op de agenda tijdens Erfgoeddag onder de titel 'Hoe maakt u het?'. Het eerste nummer van iedere jaargang van Tijd-Schrift sluit traditiegetrouw graag aan bij het thema van Erfgoeddag. Vakmanschap heeft vele verrassende lagen en insteken, die dit nummer van Tijd-Schrift ook tracht te reflecteren. In het eerste artikel vertelt Matthijs Degraeve, aan de hand van onder meer adresboeken, patentregisters en industrie- en gebouwentellingen, het verhaal van toenemende complexiteit van vakmanschap in de Brusselse bouwnijverheid in de negentiende en twintigste eeuw. Typerend daarvoor is de groei van het aantal soorten bouwberoepen: deze gingen van 37 in 1833 naar 267 nog geen honderd jaar later. Uit zijn onderzoek blijkt voorts dat kleine en gespecialiseerde ondernemingen de norm bleven en dat mechanisering, ondanks de industrialisering, zich in de bouwsector relatief laat en gedeeltelijk voltrok.

Een voorbeeld van zo'n specifieke beroepsgroep in de bouwsector vinden we bij Liesbeth Langouche, die op basis van glazeniersrekeningen onderzocht hoe onder meer mode en sociale status een invloed hebben op de vensterarchitectuur en op de keuze van vensterglas. Heel vaak noteerden glazeniers in deze rekeningen welke glassoorten ze gebruikt hadden. Het historisch onderzoek naar glas beperkte zich in het

verleden meestal tot gebrandschilderd glas of gebruiksglas, terwijl er nauwelijks aandacht was voor het gewone, niet-decoratieve vensterglas. Nochtans biedt deze informatie een unieke blik op het gebouw en de bewoners ervan. Het Brusselse achttiende-eeuwse hôtel d'Ursel bleek, dankzij de rijkdom van het archief, een goede casestudie om dit beeld te schetsen.

De strijd die de Brusselse korsettenmaker Antoine Rousseau in de late achttiende eeuw leverde met het kleermakersambacht voor schaalvergroting en de organisatie van arbeid, brengt ons naar de wereld van het textiel. Harald De Ceulaer beschrijft in zijn artikel een boeiende episode in de geschiedenis van de ambachtsgilde, die verschillende elementen bevat van de transformatie waarin de samenleving verkeert. In 1780 kwam het conflict tot een proces voor de schepenbank, omdat Rousseau mogelijk ongeveer zes keer het maximum toegelaten aantal knechten in dienst had. Dit proces brengt een maatschappelijk spanningsveld aan het licht, waarbij niet alleen de protagonisten tegenover elkaar staan, maar ook het stadsbestuur en de centrale overheid positie innemen.

Met het portret van de opkomst en neergang van de fluweelnijverheid in de regio rond Kortrijk blijven we in de textielsector maar verplaatsen we onze blik naar West-Vlaanderen en een meer recente periode. Annelies Blancke onderzocht op basis van een korte historiek van de regio naar de reden waarom fluweel in de twintigste eeuw een Zuid-West-Vlaams streekproduct werd. Dat veel textielbedrijven een uitgesproken familiaal karakter hebben, wordt toegelicht aan de hand van de Deerlijkse familie Descheemaker. Het relatief kleinschalige en familiale karakter van vele Zuid-West-Vlaamse textielbedrijven was wellicht ook een van haar belangrijke succesfactoren.

Vervolgens levert Elisah Bonduel, met haar bijdrage over de opkomst van de luxe- en confectionijverheid, een bijdrage aan het onderzoek van de laatmiddeleeuwse arbeidsmarkt. Meer specifiek gaat ze na hoe de arbeidsmarkt verstrengeld was met de mobiliteit van de recent ingeschreven poorters. Het poorterschap bood immers niet alleen juridische en fiscale voordelen, maar soms was de toegang tot bepaalde beroepen ook voor hen voorbehouden. Deze 'cleene poortersnerighen' konden alleen uitgeoefend worden door poorters, hoewel dit zeker niet altijd het geval was. In haar analyse bespreekt ze welke beroepen en sectoren aantrekkelijk waren voor nieuwkomers en hoe de registratie van poorters een indicator is om de economische aantrekkingskracht van een middeleeuwse stad te meten.

Als afsluiter schetst Hilde Langeroot een blik achter de schermen van de vernieuwde drukkerijafdeling in het Industriemuseum (het vroegere MIAT), overigens gevestigd in een oude katoenspinnerij, die op 4 mei 2019 de deuren zal openen. Ze diept daarin niet alleen uit hoe de collectie ontstond, maar ook hoe het museum vandaag het roerend en immaterieel erfgoed van de drukkerijen bewaart, onderzoekt, presenteert en levend houdt. Het toont dat de hedendaagse relevantie van de collectie en het bewaren van de technieken groot is. Niet alleen om het brede publiek te vertellen hoe het ooit was, ook vakmensen en kunstenaars laven zich graag aan deze inspirerende voorbeelden voor het ontwerpen van nieuwe creaties.

Namens de redactie

Vakmanschap in tijden van massaproductie

De Brusselse bouwnijverheid in de negentiende en twintigste eeuw*

Matthijs Degraeve

In 1867 was Brussel een stad in volle transformatie. De voorstad groeide aan een ongezien tempo en de industrialisering veranderde de stedelijke samenleving voorgoed. Een alsmaar toenemende nood aan arbeidershuisvesting, aan woningen voor een sterk groeiende middenklasse, maar ook omvangrijke publieke werken maakten van de stad één grote bouwwerf. Het deed de uit Gent ingeweken broers Jean (1840–1902) en Louis De Waele (1843–1900) besluiten om in de oude Brusselse haven, aan de Arduinkaai, een eigen bouwbedrijfje uit de grond te stampen. Ze hadden zich de voorbije jaren bij gevestigde waarden in de Brusselse bouwwereld omgeschoold tot meester-schrijnwerkers en namen nu ook algemene aannemingswerken voor hun rekening. De conjunctuur bood hen erg goede vooruitzichten. Na drie jaar hadden ze al tien werknemers in dienst en was een uitbreiding noodzakelijk. In de nieuwe havenwijk in Sint-Jans-Molenbeek vonden ze een geschikt terrein in de Opzichtersstraat, waar ze ook een stoommachine van 8 pk installeerden voor de houtzagerij van hun schrijnwerkerszaak. Vooral Louis De Waele wist zich er in geen tijd op te werken tot een uiterst voornamelijk figuur in de Brusselse bouwwereld. Hij werkte samen met de meest prominente architecten als Henri Beyaert (1823–1894) die in 1888 een nieuw fabrieksgebouw voor hem ontwierp aan de Leopold II-laan. Daar werden drie stoommachines van samen maar liefst 205 pk geïnstalleerd.¹

Jean en Louis De Waele waren vaardige vaklui-ondernemers die ook aan hun arbeiders hoge standaarden oplegden. Architecten en hun klanten waren precies hiernaar op zoek. Daarnaast zorgden de vele nieuwe technieken, producten en materialen die de industrialisering met zich meebracht voor een steeds diversere wooncultuur. Dat alles vertaalde zich in alsmaar geraffineerdere eisen waaraan bouwondernemers tegemoet

* Deze bijdrage kwam tot stand in het kader van het interdisciplinair onderzoeksproject 'Building Brussels. Brussels city builders and the production of urban space (1795–2015)' aan de Vrije Universiteit Brussel. Met dank aan Inge Bertels, Heidi Deneweth en Tonia Noterman voor hun feedback.

1 M. Degraeve e.a., 'Spatial management of contractors. An analysis of the industrial sites of the Louis De Waele enterprise in Brussels (1867–1988)', in: I. Wouters e.a. (red.) *Building Knowledge, Constructing Histories* (Londen 2018) 527–535.

Mechanische houtbewerking in de fabriek van Louis De Waele aan de Leopold II-laan (ca. 1900) – bedrijfsarchief C.B.R.S.

moesten komen met hoogstaand vakmanschap. Anderzijds blijkt uit dit voorbeeld dat ook mechanisering de bouwnijverheid niet vreemd was in de negentiende eeuw. Kleinschaligheid en traditionele productiewijzen bleven echter tot diep in de twintigste eeuw dominant in de bouw. Welke historische betekenis moeten we dan toekennen aan de stoommachines die Louis De Waele liet installeren? In dit artikel ga ik na hoe vakmanschap en massaproductie zich tot elkaar verhielden in de Brusselse bouwwereld van de negentiende en twintigste eeuw. Welke rol speelde vakmanschap nog na 1800? Vormde het een achterhaalde economische activiteit of net een volwaardig alternatief voor massaproductie?

Kleinschaligheid en traditionele productiewijzen bleven echter tot diep in de twintigste eeuw dominant in de bouw

Om voor deze vragen een kader te schetsen, haal ik in dit artikel allereerst enkele inzichten aan uit de internationale historische literatuur. Vervolgens zoom ik in op Brussel. De bouw op plaatselijk niveau bestuderen biedt immers erg goede mogelijkheden om inzicht te krijgen in de complexiteit van de sector. Ik haal enkele bronnen aan – adresboeken, patentregisters, industrie- en gebouwtellingen – die niet enkel voor Brussel, maar voor eender welke Belgische stad of regio toelaten om zicht te krijgen op verstedelijking, de omvang van ondernemingen en de mechanisering van een sector. Tot slot ga ik de implicaties van de bevindingen na voor ons hedendaags erfgoedbegrip van lokaal vakmanschap in de bouwnijverheid.

De vraag naar vakmanschap

In de internationale bedrijfsgeschiedenis creëerden Charles Sabel en Jonathan Zeitlin een kader om vakmanschap te begrijpen ten opzichte van massaproductie. Hun kernwoorden waren ‘specialisatie’ en ‘flexibiliteit’. Vaklui specialiseren zich in de productie van een bepaald goed, waarbij ze niettemin de nodige flexibiliteit behouden om hun eindproduct aan te passen (in hoeveelheid en/of kwaliteit) naargelang de wensen van de klant of andere wijzigende omstandigheden. Individuele know-how en vaardigheden zijn cruciaal voor hun flexibele specialisatie. Een vakman beschikt over de individuele capaciteit om unieke problemen en uitdagingen het hoofd te bieden en nieuwe vaardigheden aan te leren en toe te passen.²

Al sinds de begindagen van de industriële revolutie wordt vakmanschap geïdealiseerd als tegenhanger van de moderniteit.³ Men stelde dat laatste gelijk aan gemechaniseerd seriewerk in grootschalige fabrieken, waar individuele vaardigheden geheel overbodig werden. Vakmanschap was in dit opzicht gedoemd om te verdwijnen. Toch is dat niet gebeurd. Al in de jaren 1970 beseften historici dat kleinschalige, vaak niet-gemechaniseerde productieateliers tijdens de hele negentiende eeuw een opvallende standvastigheid vertoonden.⁴ Recent verklaarde Richard Sennett die standvastigheid van vakmanschap als een aangeboren, transhistorisch verlangen om kwalitatief werk te verrichten ‘for its own sake’.⁵ Hij herleidt het blijvend economisch belang van vakmanschap zo echter tot een louter socio-cultureel verschijnsel. Bert De Munck maakte onlangs duidelijk dat vaklui eerst en vooral economische actoren zijn die zich in een bepaalde markt positioneren om aan een specifieke vraag naar hun vakmanschap te beantwoorden.⁶ Vakmanschap werd steeds gedreven door de vraag naar vakmanschap. Dit gold evenzeer in de industriële samenleving. Historici als Whitney Walton toonden aan dat voor bepaalde productieve bedrijvigheden de vraag dusdanig gediversifieerd, lokaal gebonden en volatiel was, dat massaproductie er amper vat op kon krijgen.⁷

Dat gaat in het bijzonder op voor de bouwsector. Tal van historici beschreven reeds hoe de bouw lang een arbeidsintensieve sector bleef die steunde op gespecialiseerd, individueel vakmanschap.⁸ De geografen Richard Harris en Michael Buzzelli toonden aan dat in Noord-Amerika de veerkracht van flexibele specialisatie haast nergens zo sterk was als in de bouwsector.⁹ Huizenbouw wordt gekenmerkt door drie principes die zorgen voor een erg veranderlijke vraag. Ten eerste vindt productie niet plaats in fabrieken waar productieprocessen gestroomlijnd kunnen worden, maar op verspreide bouwerven waar de omstandigheden altijd anders zijn. Ten tweede kunnen bouwondernemers nooit rekenen op een aanhoudende hoge vraag. Een huis vertegenwoordigt een grote financiële investering, wat de sector erg conjunctuurgevoelig maakt. In economisch gunstige tijden neemt de vraag

- 2 C. Sabel en J. Zeitlin, ‘Historical Alternatives to Mass Production: Politics, Markets and Technology in Nineteenth-Century Industrialization’, *Past and Present*, 108 (1985) 133–176; P. Scranton, *Endless Novelty: specialty production and American industrialization, 1865–1925* (Princeton 1997) 17.
- 3 G. Adamson, *The Invention of Craft* (Londen 2013).
- 4 J. Hannes, ‘De kleine producent en de kleinhandelaar in de 19de eeuw’, in: H. Coppejans-De Smedt (red.), *Economische Geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het colloquium te Brussel, 17-19 november 1971* (Brussel 1973) 55–65; R. Kurgan-Van Hentenrijk, ‘Les patentables à Bruxelles au XIXe siècle’, *Le Mouvement Social* 108 (1979) 63–88.
- 5 R. Sennett, *The Craftsman* (Londen 2008).
- 6 B. De Munck, ‘Artisans as Knowledge Workers: Craft and Creativity in a Long Term Perspective’, *Geoforum* (2018).
- 7 W. Walton, *France at the Crystal Palace. Bourgeois Taste and Artisan Manufacture in the Nineteenth Century* (Berkeley 1992).
- 8 J.H. Clapham, *An Economic History of Britain III: Machines and National Rivalries* (Cambridge 1968) 198; C. Powell, *An economic history of the British building industry, 1815–1979* (Londen 1980) 34–40; I. Bertels, *Building the city, Antwerp 1819–1890* (Leuven 2008) 449; S. Galavan, ‘From pickaxes to steam saws: the construction of the row house in Dublin (1730–1888)’, in: I. Wouters e.a. (red.), *Building Knowledge, Constructing Histories* (Londen 2018) 643–650; A. Satoh, *Building in Britain. The origins of a modern industry* (Vermont 1995) 280; J. Sprenger, *Bouwnijverheid en installatiebedrijven. Een geschiedenis en bronnenoverzicht* (Amsterdam 1993) 29; H. Wals, *Makers en stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2001) 72.
- 9 R. Harris en M. Buzzelli, ‘House Building in the Machine Age, 1920s–1970s. Realities and Perceptions of Modernization in North America’, *Business History* 47 (2005) 59–85.

exponentieel toe. Bij negatieve vooruitzichten gaan bouwondernemers vaak als eerste failliet. Ten derde moet de productie flexibel aangepast kunnen worden aan de individuele wensen van de architect en de klant.¹⁰ Er komen heel wat gespecialiseerde vaklui bij kijken die zelden op twee bouwerven

Voor het grote belang van renovatiewerk maakt van huizenbouw een geïndividualiseerde en complexe bezigheid waaraan enkel flexibele specialisatie het hoofd kan bieden

precies hetzelfde werk uitvoeren. Voor het grote belang van renovatiewerk maakt van huizenbouw een geïndividualiseerde en complexe bezigheid waaraan enkel flexibele specialisatie het hoofd kan bieden. Giacomo, een

Giacomo, werfleider in Brussel, 2017 – Confederatie Bouw Brussel-Hoofdstad (*Humans of Construction*).

werfleider in Brussel, getuigt hoe het er in de bouw ook vandaag nog zo aan toe gaat: 'Het ene project is het andere niet. Elke werf heeft haar eigen uitdagingen en elk project vraagt om een andere oplossing. Het is altijd de bedoeling een oplossing aan te reiken om een gewenst resultaat te verkrijgen. En wat een geluk als je het resultaat van een project ziet!'¹¹

De vraag van een groeiende stad

Dit brengt ons op het lokale, Brusselse niveau.¹² Recent onderzoek naar de bouwsector gebeurt steeds vaker vanuit een lokaal perspectief, hetzij voor een bepaalde stad,¹³ hetzij voor een plattelandsregio.¹⁴ Onderzoek heeft immers aangetoond dat de intrinsieke dynamiek van de bouw, met haar complexe verwevenheid van netwerken tussen ondernemers en hun arbeiders, cliënten en leveranciers, het best te doorgronden is op het lokale niveau.¹⁵ Negentiende- en twintigste-eeuws Brussel vormt een uitdagende maar erg boeiende casus om een lokale bouwsector te bestuderen. Net als in veel andere steden moesten de Brusselse bouwondernemers het hoofd bieden aan een vraag die op twee manieren sterk toenam.

Ten eerste was er een aanhoudende groei van de vraag naar huisvesting. Geen enkele Belgische stad groeide zo snel als Brussel in deze periode. Na de Belgische onafhankelijkheid in 1830 vestigden vele instellingen hun zetel in de hoofdstad en brachten ze tal van werknemers met zich mee. Tegelijk maakten spoor- en waterwegen van Brussel een van de belangrijkste

10 Y. Lacoste, 'Aspects géographiques généraux des industries de la construction', *Annales de Géographie* 68 (1959): 121–53.

11 Vertaald uit het Frans: 'Un projet n'est pas l'autre. Chaque projet a des défis différents et demande une solution différente des autres. Le but est toujours d'amener une solution pour obtenir un résultat. Et quel bonheur quand on voit l'aboutissement d'un projet!' uit: Confederatie Bouw Brussel-Hoofdstad, 'Giacomo, chaque expérience est unique', *Humans of Construction. Ontdek het verleden van wie bouwt aan uw heden*. 13/06/2017. <https://humansofconstruction.blogspot.com/2017/06/giacomo-chaque-experience-est-unique.html>.

12 We nemen niet enkel de stad Brussel, maar de hele verstedelijkte agglomeratie in rekening door te focussen op alle negentien gemeenten die sinds 1989 het Brussels-Hoofdstedelijk Gewest vormen.

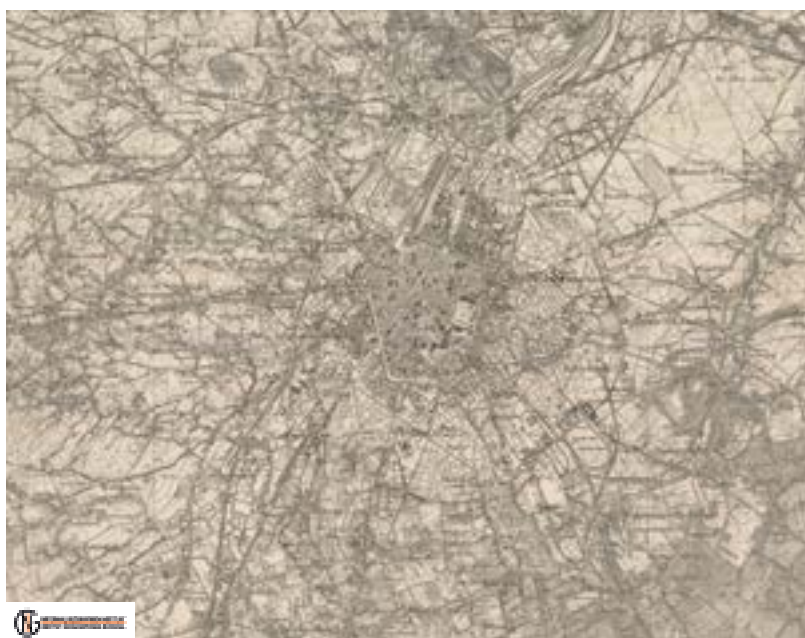
13 D. Rilling, *Making Houses, Crafting Capitalism. Builders in Philadelphia, 1790-1850* (Pennsylvania 2001); Bertels, *Building The City*; M. Martini, *Bâtiment en famille: migrations et petite entreprise en banlieue parisienne au XXe siècle* (Paris 2016); S. Galavan, *Dublin's Bourgeois Homes. Building the Victorian Suburbs, 1850-1901* (Londen 2017).

14 J. Cornilly, *Architect/Ambtenaar. De betekenis van het ambt van provinciaal architect voor de 19e-eeuwse architectuur in West-Vlaanderen* (Leuven 2013).

15 M. Buzzelli en R. Harris, 'Cities as the Industrial Districts of Housebuilding', *International Journal of Urban and Regional Research* 30 (2007) 894–917.

Brussel in 1858. Uitsnede van de topografische kaart 'Carte topographique et hypsometrique de Bruxelles et ses environs' van Philippe Vander Maelen.

Brussel in 1908. Uitsnede van de topografische kaart 'Bruxelles 31' met toelating A3633 van het Nationaal Geografisch Instituut – www.ngi.be.

Brussel in 1956. Uitsnede van de topografische kaart 'L'agglomeration de Bruxelles' met toelating A3633 van het Nationaal Geografisch Instituut – www.ngi.be.

industriële en commerciële knooppunten van het land. Er was niet enkel nood aan een grote arbeiderspopulatie. Ook de nood aan lokale basisvoorzieningen, zoals voeding, kledij en huisvesting, creëerde werkgelegenheid in de stad. Dat alles veroorzaakte enorme migratiestromen naar Brussel. De stad barstte vanaf de jaren 1850 uit haar oude stadsomwallingen, waarna dorp na dorp in heuse voorsteden werden getransformeerd.

De volkstellingen vormen een geschikte bron om de demografische groei van elke Belgische gemeente op de voet te volgen. Ze werden tussen 1846 en 2001 bijna om de tien jaar gehouden.¹⁶ We vinden er per gemeente het totale bevolkingsaantal terug, naast een opdeling van de bevolking naar geboorteplaats, leeftijd, geslacht, burgerlijke stand, taal, beroep, enzovoort. Belangrijker om de groeiende vraag naar huisvesting te kwantificeren zijn de gebouwentellingen die er deel van uitmaken. Gezinnen werden immers kleiner gedurende de voorbije twee eeuwen, waardoor er alsmat minder mensen in een huis woonden en de vraag naar huisvesting nog sneller toenam dan de bevolkingsgroei op zich.¹⁷ Anderzijds hokten steeds meer mensen samen in appartementsgebouwen, waardoor die evolutie niet volledig gereflecteerd wordt in de evolutie van het gemiddeld aantal bewoners per woongebouw.

16 In 1846, 1856, 1866, 1876, 1880, 1890, 1900, 1910, 1920, 1930, 1947, 1961, 1970, 1981, 1991 en 2001. De resultaten werden gepuliceerd en zijn onder meer in de Koninklijke Bibliotheek in te kijken. Op de website 'Census 1900' van het LOKSTAT-project van de Universiteit Gent is de telling van 1900 online raadpleegbaar: <http://www.lokstat.ugent.be/>

17 E. Buyst, *An Economic History of Residential Building in Belgium between 1890 and 1961* (Leuven 1992) 186–187.

	1846	1866	1880	1900	1920	1947	1961
Bevolkingsaantal	206.880	326.738	436.710	626.075	806.451	948.429	1.018.019
# woongebouwen (incl. appartementsgebouwen)	26.437	39.849	53.739	80.794	109.774	151.078	170.068
# bewoners per woongebouw (gem.)	7,8	8,2	8,1	7,5	7,3	6,3	5,9

Tabel 1: gegevens uit een selectie van de volkstellingen van alle gemeenten die vandaag het Brussels-Hoofdstedelijk Gewest uitmaken. Met dank aan Sven Vrielinck (LOKSTAT-Universiteit Gent).

De tweede manier waarop de vraag voor de bouwsector sterk toenam in deze periode was rechtstreeks gelinkt aan de industrialisering. Allerlei innovaties verbeterden en diversifieerden het wooncomfort razendsnel. Ontwikkelingen in ruwbouwtechnieken, isolatie, sanitair, verwarming, verlichting, ventilatie, voorzieningen van gas, water en elektriciteit, maar ook een modieuze afwerking van het interieur en de gevel stelden steeds toenemende kwalitatieve eisen aan de bouwers. Vooral vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw werd veel belang gehecht aan een verfijnde decoratie. Eclectische bouwstijlen, maar ook de geraffineerde motieven van de Art Nouveau brachten het vakmanschap van de Brusselse bouwers naar nieuwe hoogten. Allerlei nieuwe beroepen en specialismen zagen het licht.¹⁸ Om dit te traceren maken we gebruik van jaarlijkse adresboeken, een handige bron om de samenstelling van een lokale economie of specifieke sector te bestuderen doorheen de tijd. De langstlopende reeks Belgische adresboeken was de vanaf 1851 in Brussel uitgegeven *Almanach* (later *Annuaire*) *du commerce et de l'industrie de Belgique*. Eén deel was telkens gewijd aan Brussel en de randgemeenten, het ander deel aan de rest van België.¹⁹ De inwoners van de gemeente of streek zijn er per beroepsgroep vermeld. De betekenis van sommige beroepen kan echter verschillen van wat we er vandaag onder begrijpen. Nieuwe sectoren of bedrijven verschenen bovendien soms met een aantal jaar vertraging in het adresboek. Failliete ondernemingen konden anderzijds nog een tijdlang worden opgenomen.²⁰

18 Y. Jacquemin, 'Ambachtstui en bouwplaatsen in het Brussel van de 19de eeuw', in: *Erfgoed en Ambachten* (Sprimont 2001) 27–34.

19 Het Brusselse deel is online raadpleegbaar via archief.brussel.be/almanakken.

20 N. Bracke, *Bronnen voor de industriële geschiedenis: gids voor Oost-Vlaanderen (1750–1945)* (Gent 2001) 343–346; R. Gobyn, 'De Almanach en de Annuaire du Commerce et de l'Industrie de Belgique. Hun betekenis voor het sociaal-economisch onderzoek van het platteland en de kleine steden in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het geval Tielt', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (1983) 49–59.

The image shows two pages from a 1899 directory. The left page is a list of suppliers for various construction materials, including iron for chimneys, boiler materials, and general construction materials. The right page is a large advertisement for 'Matériaux & Construction' by 'COMPAGNIE GÉNÉRALE DES CÉRAMIQUES D'ARCHITECTURE'. This advertisement details the company's capital of 1,000,000 Francs and its location at 1, Montagne-aux-Herbes-Potagères in Brussels. It lists products such as enameled ceramics for wall coverings, sanitary products, and complete mechanical installations for the ceramic industry. Below this is another advertisement for 'Terra-Cotta & Briqueterie de Bruxelles' at 2, rue d'Arenberg, Brussels, with a capital of 1,000,000 Francs. The bottom of the left page features an advertisement for 'ARTHUR KOPPEL' and 'BEC AUER' with an illustration of a lamp.

De *Almanach du commerce et de l'industrie de Belgique* van 1899, met op de linkerbladzijde de oplijsting van de Brusselse handelaars in bouwmaterialen – Stadsarchief Brussel.

Het groeiend aantal beroepsgroepen die onder de bouwsector vallen in het Brusselse deel van de *Almanach*, en een voorloper daarvan in 1833, tonen aan hoeveel specialismen er in de loop der jaren bijkwamen. De diversificatie van de bouwpraktijk uitte zich ook in de opkomst van nieuwe soorten leveranciers. In 1833 vinden we, inclusief de voornaamste leveranciers, 37 bouwberoepen terug. Daaronder de traditionele beroepen als metselaars, timmerlieden, dakdekkers, schilders en stukadoors, maar ook al enkele aannemers van publieke werken. Tegen 1866 was er nog niet erg veel veranderd. Behalve uitzonderingen als parketwerkers en fabrikanten van rolluiken en sierlijsten waren er nog niet veel nieuwe specialismen. De bouwsector bestond uit 40 verschillende beroepen. Dat was tegen het einde van de eeuw wel even anders. In 1899 werden er al 129 bouwberoepen vermeld, waaronder tal van nieuwe specialismen als deurbelinstallateurs, cement- en mozaïekwerkers, en leveranciers van betonmolens, geëmailleerde baksteen, asbest, linoleum, sanitaire apparaten, liften en elektrische verlichtingstoestellen. Deze trend werd voortgezet in het begin van de twintigste eeuw. In 1932 omvatten de 267 bouwberoepen nieuwe specialismen als betonwerkers, electriciens, installateurs van centrale verwarming en leveranciers van hijskranen, bitumen, balatum, multiplex, zonnewering en gaskeukens. Tegen 1965 was de diversificatie van de bouwsector gestagneerd. Onder de 272 categorieën bevonden zich slechts enkele nieuwigheden, zoals leveranciers van plastic muur- en vloerbekleding.

De industrialisering had dus, net als de urbanisering, een grote impact op de marktvraag voor bouwbedrijven. Toch konden zij lange tijd zelf amper profiteren van die industrialisering. Vakmanschap bleef belangrijk. Dit uit zich in de kleinschaligheid van bouwbedrijven en in hun laattijdige en beperkte gebruik van machines. Het volgende deel staat in het teken van werknemersaantallen en hoe die op sectorieel en bedrijfsniveau te achterhalen zijn. Daarna ga ik in op de mechanisering van bedrijf en sector.

De dominantie van het kleinbedrijf

Terwijl in tal van nijverheidstakken grote productiviteitswinsten werden geboekt door werkkrachten met honderden tegelijk te groeperen in fabrieken, was spreiding van de arbeidskrachten over vele kleine ondernemingen een algemeen verschijnsel in de bouw. Vooral binnen de gespecialiseerde beroepen blijft het kleinbedrijf tot op vandaag dominant.

Terwijl in tal van
nijverheidstakken grote
productiviteitswinsten
werden geboekt door
werkkrachten met honderden
tegelijk te groeperen
in fabrieken, was spreiding
van de arbeidskrachten over
vele kleine ondernemingen
een algemeen verschijnsel
in de bouw

De cijfers voor Brussel bevestigen dit. Om de omvang van ondernemingen na te gaan zijn er twee bronnen. Ten eerste geven patentregisters cijfers op bedrijfsniveau voor de negentiende eeuw. Van 1796 tot 1919 moest iedereen die een bedrijf had of handel voerde een patentbelasting betalen.²¹ Het bedrag was afhankelijk van een bepaalde klasse van bedrijvigheid. Voor nijverheden werd deze klasse bepaald aan de hand van het aantal werknemers. De registers bevatten informatie over de naam, het adres, de beroepsactiviteit en het aantal arbeiders van elke ondernemer. Enerzijds kunnen alle bedrijven van een gemeente in een bepaald jaar in kaart worden gebracht om zicht te krijgen op de lokale economie of de samenstelling van een subsector. Anderzijds staan ze toe om de ontwikkeling van individuele bedrijven doorheen de tijd te volgen. Vermits het echter om een fiscale bron gaat werd de opgave van het aantal werknemers vaak geminimaliseerd. Ook belangrijk is dat vanaf 1849 tal van kleine ondernemers werden vrijgesteld, waaronder bouwondernemers, indien ze geen betaalde arbeiders tewerkstelden (éénmansbedrijven).²²

21 In theorie werd de patentbelasting pas in 1919 afgeschaft, maar in vele gemeenten werd ze toen al jarenlang niet meer geïnd. Het laatste register in het Brusselse stadsarchief dateert van 1892.

22 Patentregisters zijn zeer onregelmatig bewaard. Voor Oost-Vlaanderen is een overzicht beschikbaar in de bronbespreking van Bracke, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 223–225.

Louis De Waele wordt belast als aannemer ('entrepreneur de travaux') in het Brusselse patentregister van 1869. Bij aannemers werden geen werknemersaantallen opgegeven. – Stadsarchief Brussel, patentregister 1869-4.

Voor de stad Brussel ging ik de omvang van enkele subsectoren na via de patentregisters van 1831 en 1864. Ondernemingen uit de voorsteden zijn niet opgenomen in tabel 2. Omwille van de vergelijkbaarheid tussen 1831 en 1864 werden geen éénmansbedrijven opgenomen. In realiteit viel de gemiddelde bedrijfsomvang dus nog heel wat lager uit. De tewerkstellingscijfers omvatten ook de ondernemers zelf.

	1831			1864		
	Aantal bedrijven	Tewerkstelling	Bedrijfsomvang (gemiddeld)	Aantal bedrijven	Tewerkstelling	Bedrijfsomvang (gemiddeld)
Schrijnwerkers	110	404	3,7	242	1235	5,1
Metselaars	51	284	5,6	63	709	11,3
Stukadoors	31	112	3,6	71	438	6,2
Schilders	42	133	3,2	125	576	4,6
Dakdekkers	22	92	4,2	31	131	4,2

Tabel 2: gegevens uit de patentregisters van de stad Brussel, 1831 en 1864. De tewerkstellingscijfers omvatten ook de ondernemers zelf. Eenmansbedrijven zijn niet opgenomen. – Stadsarchief Brussel.

Zelfs wanneer éénmansbedrijven niet worden opgenomen is het duidelijk dat het in de negentiende eeuw om erg kleinschalige ondernemingen ging. De grootste onderneming in Brussel in 1831 was die van metselaar Jean-Baptiste Goffart, die 31 werknemers had. In 1864 had weduwe Leemans de grootste onderneming, een metselbedrijf met maar liefst 72 arbeiders. Ook uit de gemiddelden blijkt dat metselaars iets grotere bedrijven hadden.

Handels- en nijverheidstellingen vormen een tweede bron die toelaten om voor elke gemeente per subsector globale cijfers over de gemiddelde bedrijfsomvang te achterhalen.²³ Bij het analyseren van de cijfers voor de bouwsector is voorzichtigheid geboden. Vergelijkingen tussen de tellingen liggen niet altijd voor de hand. Sommige beroepen veranderden immers al eens van categorie.²⁴ Aannemers, bijvoorbeeld, gingen van 'entrepreneurs de travaux publics' in 1846 naar 'entreprises de construction de bâtiments et d'ouvrages du génie civil' in 1937. Bovendien werden de meeste tellingen afgenomen in de winter, wanneer de tewerkstelling in de bouw lager ligt.²⁵

23 Resultaten werden gepubliceerd voor de tellingen van 1846, 1880, 1896, 1910, 1937, 1947, 1961 en 1970. Een algemene inleiding op de nijverheidstellingen is te vinden in B. Demasure, 'Statistieken in lokaal historisch onderzoek. De meubelnijverheid in Izegem', *Bladwijzer. Wegwijs Met Heemkunde Vlaanderen* 10 (2014) 1–10. De cijfers van de nijverheidstelling van 1896 zijn raadpleegbaar via lokstat.ugent.be.

Aannemers	1846	1896	1910	1937
aantal bedrijven	2	91	25	364
tewerkstelling	9	4762	2586	16782
bedrijfsomvang (gem.)	4,5	52,3	103,4	46,1
Metselaars	1846	1896	1910	1937
aantal bedrijven	46	318	651	204
tewerkstelling	651	2287	5773	1251
bedrijfsomvang (gem.)	14,2	7,2	8,9	6,1
Schrijnwerkers	1846	1896	1910	1937
aantal bedrijven	222	731	978	362
tewerkstelling	585	2428	3038	2456
bedrijfsomvang (gem.)	2,6	3,3	3,1	6,8
Schilders	1846	1896	1910	1937
aantal bedrijven	106	639	847	382
tewerkstelling	242	2488	2812	2153
bedrijfsomvang (gem.)	2,3	3,9	3,4	5,6
Stukadoors	1846	1896	1910	1937
aantal bedrijven	61	282	383	165
tewerkstelling	262	1134	1384	1352
bedrijfsomvang (gem.)	4,3	4	3,6	8,2
Dakdekkers	1846	1896	1910	1937
aantal bedrijven	67	145	133	75
tewerkstelling	80	522	433	318
bedrijfsomvang (gem.)	1,2	3,6	3,2	4,2

Tabel 3: gegevens uit enkele nijverheidstellingen voor alle gemeenten van het hedendaagse Brussels-Hoofdstedelijk Gewest. De tewerkstellingscijfers omvatten ook de ondernemers zelf. Met dank aan Sven Vrielinck (LOKSTAT-Universiteit Gent) voor de cijfers van 1896 en 1937.

Tal van Brusselse aannemers groeiden al tegen het einde van de negentiende eeuw uit tot grootschalige ondernemingen van gemiddeld 50 en meer werknemers. Economisch gunstige tijden lieten hen toe om meer werkrachten aan te nemen. Door hun accumulatie van kapitaal en capaciteit tot risicospreiding nam het belang van grote aannemersbedrijven langzaam maar zeker toe.²⁶

Onder de gespecialiseerde bouwberoepen bleef de bedrijfsomvang daarentegen erg kleinschalig. Bij hen leidde een gunstige conjunctuur niet tot een groei, maar tot versplintering van de bedrijven. De eerder aangehaalde diversiteit van de vraag resulteert immers in een spreiding van specialismen over onderaannemers. Daarnaast kwamen nooit erg veel investeringen

24 I. Bertels, 'Building contractors in late-nineteenth-century Belgium: from craftsmen to contractors', *Construction History* 26 (2011) 4.

25 Buyst, *An Economic History of Residential Building in Belgium*, 137.

26 Powell, *An economic history of the British building industry*, 71–72, 159; L. Clarke, *Building Capitalism. Historical change & the labour process in the production of the built environment* (Londen 1992).

kijken bij het oprichten van een eigen bouwbedrijf. Zowat elke volleerde vakman die van gunstige economische vooruitzichten wilde profiteren door op eigen benen te staan – zoals Jean en Louis De Waele deden in 1867 – had slechts een beperkt startkapitaal nodig, dat vanaf de negentiende eeuw bovendien steeds vlotter beschikbaar werd via banken en andere kredietinstellingen.²⁷

27 M. Bowley, *The British Building Industry: four studies in response and resistance to change* (Londen 1966) 387.

De impact van de crisis van de jaren 1930 is duidelijk zichtbaar

De impact van de crisis van de jaren 1930 is duidelijk zichtbaar. Bij de gespecialiseerde bouwberoepen gingen de tewerkstellingscijfers er enorm op achteruit. Ook het aantal bedrijven daalde, maar iets minder sterk zodat er een concentratiebeweging ontstond met iets grotere ondernemingen als resultaat. Bij de aannemers zien we net het omgekeerde. Daar nam de tewerkstelling toe en de bedrijfsomvang af. De tellingen van 1961 en 1970 geven tot slot enkel een beeld voor de bouwsector als geheel. In Brussel zien we dat de concentratiebeweging zich doorzette: van een gemiddelde bedrijfsomvang van 9,5 naar 13,4 man in slechts tien jaar tijd.

Vakmanschap versus mechanisering?

Naast de relatief grote standvastigheid van het kleinbedrijf wijst de laattijdige en beperkte mate van mechanisering op het voortdurende belang van vakmanschap binnen de bouwsector. Het specifieke doel van de machines die werden gebruikt, toont bovendien aan dat vakmanschap en mechanisering elkaar niet uitsluiten in de bouw.

De eerder vermelde bronnen staan toe om ook op het gebruik van stoommachines zicht te krijgen. In patentregisters worden ze doorgaans vermeld omdat het gebruik van een stoommachine extra belast werd. In adresboeken als de *Almanach* komen ze soms voor omdat een stoommachine als ook advertentiemiddel diende. Het getuigde van de hoogstaande productiekwaliteit en de vooruitstrevendheid van een onderneming. Enerzijds waren er nu en dan aparte categorieën voorzien, zoals voor de 'scieries à vapeur' (houtzagerijen op stoomkracht). Anderzijds werd het gebruik van een stoommachine soms in individuele bedrijfsadvertenties beklemd. In nijverheidstellingen ten slotte werden tot en met de telling van 1910 voor elke gemeente het geaggregeerde aantal pk per subsector vermeld.²⁸ Daarnaast zijn er gemeentelijke oplistingen van stoommachines.²⁹ De stad Brussel stelde zulke lijsten op in 1825, 1829, 1833, 1835 en 1839.³⁰ In 1838 werd voor elke Belgische gemeente een lijst van het aantal stoommachines opgesteld.³¹

Uit deze bronnen blijkt dat de Brusselse bouwsector in de eerste helft van de negentiende eeuw allesbehalve gemechaniseerd was. De enige uitzondering vormden de houtzagerijen waar net wel erg vroeg stoommachines werden gebruikt. Het eenvoudige, maar zware houtzaagproces was immers erg vatbaar voor automatisering. Houtzagerijen maakten al eeuwenlang gebruik van wind- en watermolens, maar de overgang naar stoomkracht bood ongekend veel mogelijkheden. In Groot-Brittannië werden houtzagerijen als een van de eerste nijverheden gemechaniseerd. Tegen 1825 waren ze er alomtegenwoordig.³² In 1827 werd in Sint-Jans-Molenbeek de eerste

28 Dit gebeurde ook nog in de (niet-gepubliceerde) telling van 1930. Demasure, 'Statistieken in lokaal historisch onderzoek', 5.

29 Data overgenomen uit P. Van den Eeckhout, *Determinanten van het 19^e eeuwse sociaal-economisch leven te Brussel. Hun betekenis voor de laagste bevolkingsklassen* (Brussel 1980) vol. 1, p. 32–33, 78, 127–128, 134–135 en vol. 3 p. 6–10 en 38.

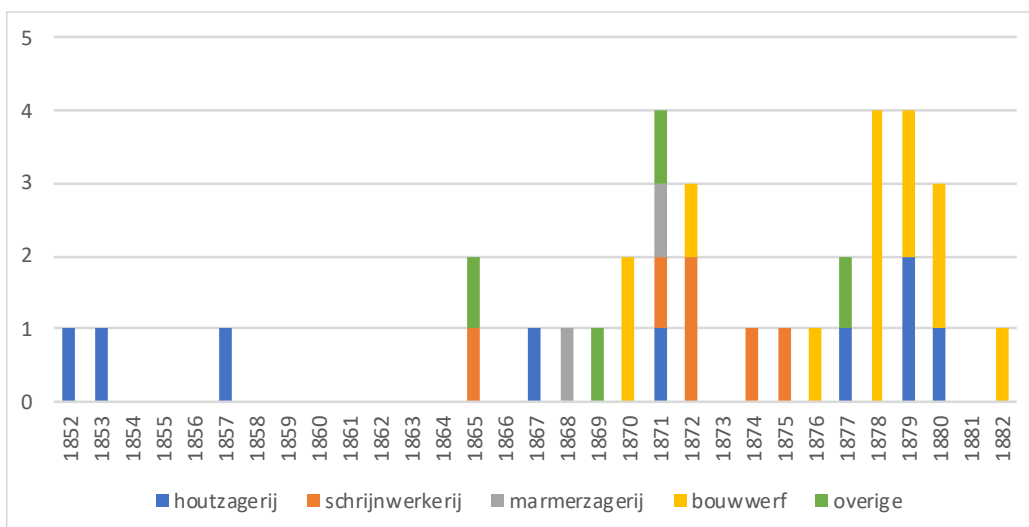
30 Stadsarchief Brussel (SAB), *Police – Machines à vapeur*.

31 *Statistique de la Belgique. Mines, usines métallurgiques, machines à vapeur. Rapport fait au Roi par le ministre des travaux publics* (Brussel 1842), 116–122.

32 H. Louw, 'The Mechanisation of Architectural Woodwork in Britain from the Late-Eighteenth to the Early Twentieth Century, and its practical, social and aesthetic implications. Part I: the period c. 1790 to c. 1860', *Construction History* 8 (1992) 21–54; Galavan, 'From pickaxes to steam saws', 646.

houtzagerij uitgerust met een stoommachine van 15 pk. Tussen 1828 en 1839 kwamen er in Brussel en Molenbeek nog eens negen gemechaniseerde houtzagerijen bij, net als een Brusselse marmerzagerij en een Schaarbeekse steenhouwerij en -bakkerij. Ook deze activiteiten waren immers vrij vatbaar voor mechanisering.³³ De nijverheidstelling van 1846 bevestigt dit beeld grotendeels. Vijf Brusselse houtzagerijen beschikten over vier stoommachines van gemiddeld 7,5 pk. Daarnaast was welgeteld één van de 222 Brusselse schrijnwerkerijen uitgerust met een stoommachine van 6 pk.

33 Satoh, *Building in Britain*, 128; Galavan, 'From pickaxes to steam saws', 647–648; C.P. Krabbe, 'Een veranderende woonomgeving (1860–1900)', *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2018) 71.

Grafiek 1: de installatie van stoommachines bij Brusselse bouwbedrijven tussen 1852 en 1882 – Patricia Van den Eeckhout, *Determinanten van het 19^e eeuwse sociaal-economisch leven te Brussel* (Brussel 1980) vol. 3, 38.

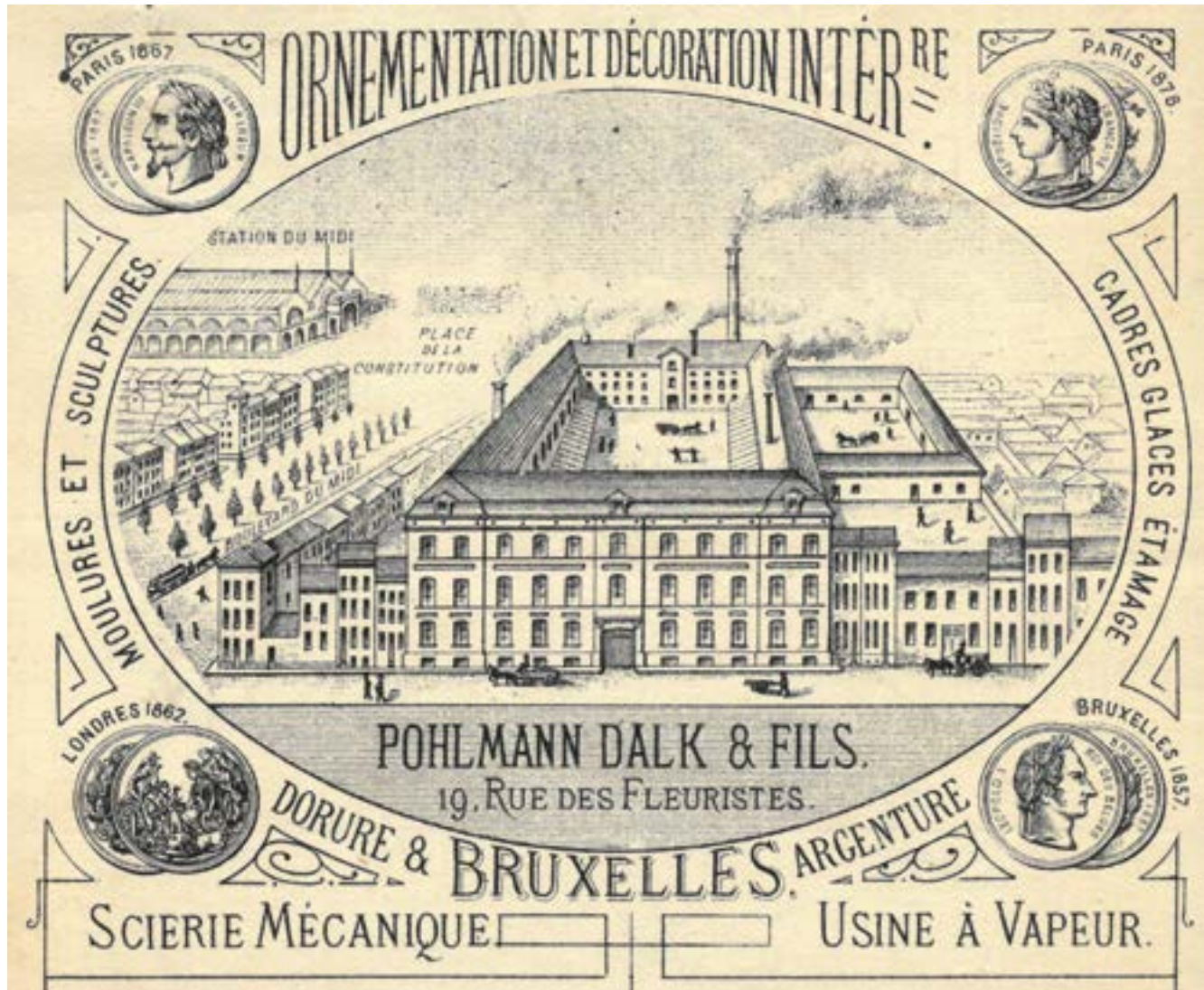
Ook voor de jaren tussen 1846 en 1883 zijn we goed ingelicht dankzij een statistiek van het aantal in werking gezette stoommachines in Brussel in deze periode (grafiek 1).³⁴ In de jaren 1850 werd de trend van voorgaande decennia verdergezet. Er kwamen drie stoommachines van 7 tot 12 pk bij in houtzagerijen. Het patentregister van 1864 en de almanak van 1866 getuigen nog van deze beperkte mechanisering. In de almanak vinden we 67 hout-handelaars en -zagerijen terug in het Brusselse. Daarvan gebruikten er tien een stoommachine.

34 Van den Eeckhout, *Determinanten*, vol. 3, 38.

Voorts vinden we vanaf deze periode ook enkele relatief grootschalige schrijnwerkerijen met een stoommachine. In het tweede kwart van de negentiende eeuw ontstonden in de Verenigde Staten tal van variaties op het mechanisch houtzaagproces om complexere operaties als schaven, frezen en profileren te verrichten. Ze stonden schrijnwerkers bij in de vervaardiging van houten gebouwonderdelen als lambriseringen, ramen, deuren, trappen en parketvloeren. Na de Londense Great Exhibition van 1851 ontstond een ware internationale handel in houtbewerkingsmachines. Verschillende historici merkten reeds hoe de vroege mechanisatie in de bouw inderdaad veelal plaatsvond in de houtsector. Het zorgde voor een afname van de prijs van hout dat zo een gewild bouw materiaal bleef.³⁵ In Brussel was dat niet anders. Midden jaren 1860 was er bijvoorbeeld Alfred Pelseneer die 38 arbeiders en een stoommachine tewerkstelde op het Sint-Gorikspein, de schrijnwerkerij van G. Pohlmann en A. Dalk in de Bloemistenstraat waar 20 man werkte, en de fabriek van de broers Dekeyn in de Astronomiestraat in Sint-Joost-ten-Node. Toch bleef een gemecha-

35 Louw, 'The Mechanisation of Architectural Woodwork. Part I'; W. van Leeuwen, 'Bouwen in Nederland in de negentiende eeuw', in: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de Techniek in Nederland: de wording van een moderne samenleving 1800-1980* (Zutphen 1993) 215; Satoh, *Building in Britain*, 133–159; Galavan, 'From pickaxes to steam saws', 646.

niseerde schrijnwerkerij een marginaal verschijnsel. In 1866 beschikten naar schatting slechts vijf van 591 schrijnwerkerijen over een stoommachine. Ook waren er drie (op 115) marmerwerkers met een stoommachine, net als twee (van de 276) slotenmakers.

De gemechaniseerde schrijnwerkerijfabriek van Guillaume Pohlmann, Antoine Dalk et fils in de Bloemistenstraat in Brussel, zoals afgebeeld op een factuur van het bedrijf uit 1892. – OCMW-archief Brussel, met dank aan Thierry Timmermans.

Het midden van de jaren 1860 luidde een keerpunt in. De conjunctuur zwengelde aan, gereflecteerd door een toenemend aantal stoommachines. Cruciaal was de verschijning van de stoommachine op de Brusselse bouwerven in 1870. Ze werden aangedreven door stationaire verticale stoomketels of door zogenaamde 'locomobielen'. Dit waren verrijdbare horizontale stoomketels.³⁶ Locomobielen waren in het begin van de eeuw ontwikkeld voor de landbouw in de Verenigde Staten. Na de Great Exhibition van 1851 werden ze geïntroduceerd in Europa, ook in fabrieken en op bouwerven. De locomobiel werd via een riem gekoppeld aan machines om mortel te bereiden, water op te pompen, zware lasten op te heffen, te graven en te heien.³⁷ Veel arbeids- en tijdsintensief, maar vakkundig weinig veeleisend werk van ruwbouwarbeiders of paarden werd zo vervangen door

³⁶ Van den Eeckhout, *Determinanten*, vol. 1, 135.

³⁷ Van Leeuwen, *Bouwen in Nederland*, 225–227.

een enkele kapitaalsinvestering. Louis Figuier (1819–1894) noteerde in 1867 dat de locomobiel toen al een vertrouwd zicht was op de grote Parijse bouwwerven.³⁸ Wat later deed ze dus ook in Brussel haar intrede. De dertien stoommachines die tussen 1870 en 1882 in gebruik werden genomen op de Brusselse bouwwerven hadden een gemiddeld vermogen van 11,2 pk.

Locomobiel – CC BY-SA 2.5 Wikimedia Commons.

Het installeren van een stoommachine was echter onderworpen aan strenge wetgeving voor zogenaamde ‘gevaarlijke, ongezonde of hinderlijke inrichtingen’. Een vergunning werd pas afgeleverd door de gemeentelijke en/of provinciale overheid na een gunstige test van de machine en een ‘de comodo et incommodo’-onderzoek, waarbij omwonenden de gelegenheid kregen om bezwaar aan te tekenen. Het rapport bevat ook gedetailleerde plannen van de machine en van het gebouw waarin ze werd ondergebracht. Dossiers zijn zowel in gemeentearchieven als in het Rijksarchief terug te vinden.³⁹ In het Brusselse rijksarchief dateren de eerste dossiers voor de installatie van stoommachines op bouwwerven inderdaad van rond 1870.⁴⁰ Voor de werf van het Justitiepaleis (1866–1883) wenste aannemer Devestel in 1869 verschillende machines in gebruik te nemen: twee mortelmolens aangedreven door een locomobiel van 15 pk, een waterpomp van 2 pk, een zagerij van 16 pk met zes steen- en twee houtzaagmachines, en zeven hijsmachines van elk 6 pk die stenen en andere materialen transporteerden.⁴¹ Het gebruik van enorme hoeveelheden bouwmaterialen voor de bouw van het Justitiepaleis vormde een grote technische en logistieke uitdaging waarvoor het innovatieve gebruik van hijsmachines een welgekomen oplossing bood.⁴² Hetzelfde gold voor de werf van het Brusselse Beursgebouw (1869–1872). Aannemer Mortiaux vroeg in 1870 een vergunning aan voor het gebruik van een stoommachine op de werf.⁴³ In het Brusselse stadsarchief zijn enkele foto’s bewaard van deze werf.⁴⁴ Daarop is onder meer te zien is hoe een verticale stoomketel, geïnstalleerd op een verrijdbaar platform op rails, een hijsmachine aandreef die grote en zware steenblokken omhoog bracht.

38 L. Figuier, *Les Merveilles de la science ou description populaire des inventions modernes* (Furne 1867) 399–428.

39 Meer informatie over deze bron is terug te vinden in J. Dehullu, ‘Verdwenen stokerijen in kaart. Bronneninventaris voor lokaal onderzoek’, *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen* 12 (2014) 4–5; B. Sas, ‘Over hinderlijke inrichtingen en patentplichtigen. Het gemeentearchief als rijke bron voor lokale bedrijfsgeschiedenis’, *Bladwijzer. Wegwijs Met Heemkunde Vlaanderen* 16 (2016) 15–25.

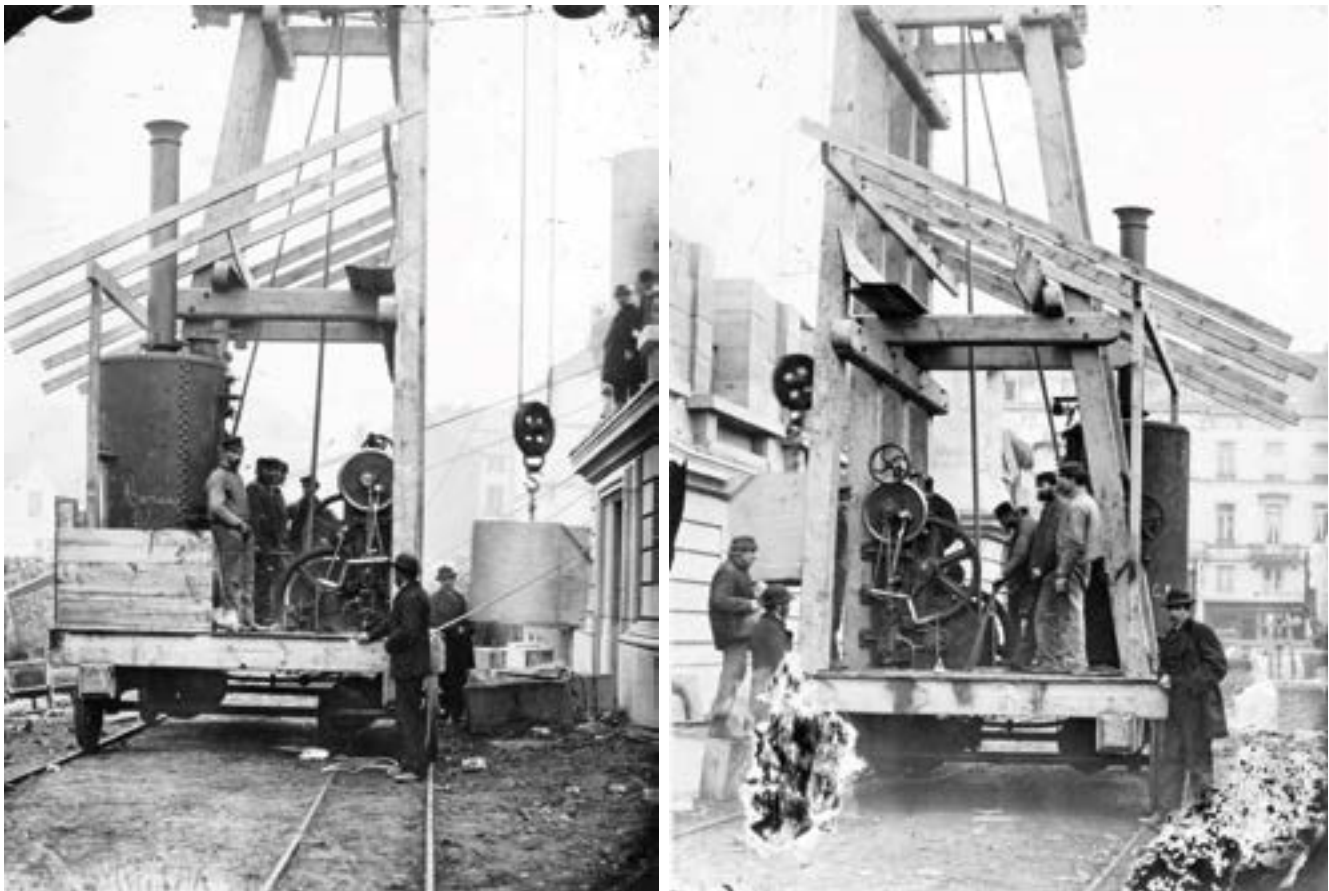
40 Rijksarchief Vorst (RAV), provinciebestuur Brabant, B2160 en B1594. Toegang via M.-T. Polart, *Provinciaal bestuur Brabant. Gevaarlijke, ongezonde of hinderlijke inrichtingen 1819-1954*, Toegangen in beperkte oplage 106 (Brussel 1992).

41 RAV, provinciebestuur Brabant, B2160.

42 J. Snaet en E. Van Besien, ‘Het Justitiepaleis van Brussel. Een monumentale krachttoer’, *Erfgoed Brussel* 3–4 (2012) 83.

43 RAV, provinciebestuur Brabant, B1594.

44 SAB, F.I. C11434-C11486.

Een van de eerste machines op een Brusselse bouwwerf (ca. 1870). Deze hijsmachine op de werf van het Brusselse beursgebouw werd aangedreven door een verticale stoomketel, geïnstalleerd op een platform op rails – Stadsarchief Brussel F.I. C11453-C11454.

Het was op deze prestigieuze en grootschalige bouwvelden dat de stoommachine haar intrede deed. Op dat moment was het gebruik van machines slechts daar logistiek noodzakelijk en financieel haalbaar. In de negentiende eeuw zou het gebruik van stoommachines beperkt blijven tot dergelijke grote velden voor de bouw van publieke en industriële infrastructuur.⁴⁵

Rond de eeuwwisseling zette de mechanisering van de Brusselse bouwsector zich door. Dit kunnen we achterhalen door de nijverheidstellingen van 1896 en 1910 met elkaar te confronteren. Het leeuwendeel van de paardenkracht in de bouw bevond zich bij de aannemers. De 91 aannemers in 1896 beschikten over gemiddeld 7,8 pk per bedrijf. Wellicht door de inconsistente categorisering van aannemers komen er slechts 25 aannemers voor in 1910, maar zij beschikten wel al over 27 stoommachines van gemiddeld 49 pk. Deze trend is even sterk aanwezig onder de metselaars. In 1896 hadden 318 metselaars samen amper 41 pk ter beschikking (0,13 per bedrijf). In 1910 waren er voor 651 metselaars al 80 machines van gemiddeld 7,9 pk.

De niet-gemechaniseerde houtzagerijen werden in deze periode volledig weggeconcurrerd. Er waren er nog 17 in 1896, tegenover acht gemechaniseerde zagerijen met gemiddeld 17,3 pk. Tegen 1910 bedienden 54 gemechaniseerde houtzagerijen met elk gemiddeld 26,6 pk de hele Brusselse markt. De vier Brusselse steen- en marmerzagerijen waren met gemiddeld 25,3 pk reeds goed gemechaniseerd in 1896. Tegen 1910 waren er vijf met gemiddeld 35 pk.

45 J. Dobbels, *Becoming professional practitioners. A history of general contractors in Belgium (1870-1970)* (Brussel 2018) 62-63; Buyst, *An Economic History of Residential Building in Belgium*, 175.

Marbrerie Artistique et Commerciale
Scierie et Outillage à Vapeur

EVRRARD LÉONCE

302, RUE DES PALAIS, 302,
(anciennement Chaussée d'Anvers, 191)

TÉLÉPHONE 3183 BRUXELLES TÉLÉPHONE 3183

Cheminées riches et Monumentales
Sculptures, Décoration, Colonnes, Gaines, Vases, Figurines et Bustes

EXPOSITION PERMANENTE

Les magasins sont toujours pourvus d'un très grand choix de cheminées de tous styles
de tous les marbres historiques

Récompenses aux Expositions Universelles :

Médailles de 1re classe et d'excellence : Belgique et Londres
2 Diplômes d'Honneur et Prix de progrès : Bruxelles 1888
Médaille d'or : Exposition Universelle de Paris 1889
Médaille d'Argent : Exposition Universelle de Paris 1878
Médailles d'or : Paris, Lille, Amsterdam, Anvers
Diplôme d'Honneur : Bruxelles
Diplôme d'Honneur et Médaille spéciale de la Reine : La Haye 1893
Exposition de Chicago 1893
Diplôme d'Honneur : Exposition Universelle d'Anvers 1894
Bruxelles 1897 : Hors Concours, Membre du Jury

Advertentie van marbrerie Evrard Léonce in de *Almanach* van 1899, uitgerust met een zagerij en andere werktuigen op stoomkracht ('scierie et outillage à vapeur') – Stadsarchief Brussel.

De 509 sloten- en kachelmakers en ijzersmeden (waartussen amper onderscheid werd gemaakt) waren met 79 pk amper gemechaniseerd in 1896 (0,16 pk per bedrijf). Tegen 1910 beschikten al 96 van de 599 bedrijven over een machine van gemiddeld 5,1 pk. Onder de marmerbewerkers ging het wat trager. De 117 bedrijven in 1896 hadden amper 9 pk in totaal. Tegen 1910 waren er bij 133 bedrijven 15 machines van gemiddeld 14,2 pk. Een gelijkaardig beeld zien we bij de schrijnwerkers. In 1896 beschikten 34 van de 765 schrijnwerkers (4,4%) over een machine van gemiddeld 15,5 pk. Tegen 1910 hadden 88 van de 1.066 schrijnwerkers (8,3%) gemiddeld 16,6 pk ter beschikking.

Machines waren echter nog steeds zo goed als tot geheel afwezig bij bedrijven die gespecialiseerde afwerkingsarbeid verrichtten op de werf, met

name bij dakdekkers, electriciens, mozaïekwerkers, steenhouwers, schilders, stukadoors, loodgieters en glazeniers.

In de loop van de twintigste eeuw werd de bouwsector berucht om haar gebrek aan mechanisering. Gestandaardiseerde productie bij leveranciers van gebouwonderdelen werd de regel in de twintigste eeuw, maar het werk op de bouwwerf zelf bleef grotendeels gebaseerd op traditionele vaardigheden. Vooral vanaf de crisisjaren 1930 werd dit als problematisch beschouwd. Om de arbeidsproductiviteit op te drijven werden verwoede pogingen gedaan om het werk op de bouwwerf te rationaliseren en te mechaniseren.⁴⁶ De sterke toenemende loonkosten vormden een bepalende impuls.⁴⁷ Stoomkracht werd vlot vervangen door stookolie, maar mechanisering bleef in deze periode nog steeds een fenomeen dat zich in hoofdzaak op werven van omvangrijke projecten afspeelde, zoals bij de bouw van appartementsgebouwen.⁴⁸ In 1940 was de mechanische uitrusting van kleine aannemers nog erg beperkt. Slechts enkelen beschikten over een betonmolen of goederenlift.⁴⁹

Na 1945 zorgde de toenemende levensstandaard voor een sterk verminderde aantrekkingskracht van het harde, zware buitenwerk in de bouw. Het structureel gebrek aan arbeidskrachten en de daaruit volgende verdere stijging van de loonkosten zetten bouwondernemers er des te meer toe aan om hun productiviteit op te drijven door te mechaniseren.⁵⁰ Pas in deze periode begon mechanisering werkelijk de gewone huizenbouw te beïnvloeden, met de introductie van betonmolens, liften en hijskranen op de werf.⁵¹ Niettemin bleef huizenbouw een weinig kapitaalsintensieve bedrijvigheid.⁵² Zowel binnen de sector als in de academische wereld was men er toen nog van overtuigd dat verdere mechanisering de enige weg vooruit was voor de bouwsector en uiteindelijk tot het ideaal van gestandaardiseerde massaproductie zou leiden.⁵³ Recent werd echter duidelijk dat de diversiteit van de vraag naar bouwen de sector een eigenheid geeft waardoor ze nooit een even hoge arbeidsproductiviteit zal bereiken als massaproducerende industrieën. Flexibele specialisatie en individueel vakmanschap zullen er steeds een rol van betekenis blijven spelen.⁵⁴

Maar is de (gedeeltelijke) mechanisering van de bouwsector wel in strijd met wat we verstaan onder vakmanschap? Om daarop een antwoord te bieden, maken we gebruik van het onderscheid dat Philip Scranton maakte tussen twee soorten machines. Enerzijds zijn er machines die gestandaardiseerde massaproductie mogelijk maken. Aanpassingen van het eindproduct aan de individuele wensen van de klant zijn daarbij uit den boze. Anderzijds zijn er de zogenaamde 'general-purpose technologies', die wel toelaten om het eindproduct flexibel aan te passen aan de vraag.⁵⁵ De machines op de bouwwerf behoren tot deze laatste categorie. Ze dienen niet om tot gestandaardiseerd seriewerk te komen. De locomobiel en latere innovaties schakelden enkel het arbeidsintensieve, weinig vaardigheden vereisende ruwbouwwerk uit. Zo stonden ze de gespecialiseerde bouwvakman bij in zijn streven naar efficiënte flexibiliteit.⁵⁶

De machines die gebruikt werden bij het voorbereidende productiewerk voor de bouw, zoals dat van schrijnwerkers, beïnvloedden echter ook het domein van de geschoolde vakman. Laat-negentiende-eeuwse reacties als de Engelse *Arts & Crafts*-beweging brachten niet veel zoden aan de dijk. Hun hoofddoel was om handenarbeid als superieur productiesysteem boven gemechaniseerde arbeid te herstellen. Maar in hun poging om

46 Dobbels, *Becoming professional practitioners*, 173–179; N.L. Prak, *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940* (Delft 1991) 171; D. Broekhuizen, 'Een betere woning voor allen (1900–1940)', *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2018) 122.

47 P. Scholliers, 'Loonontwikkeling, conjunctuur en arbeidsverhoudingen in het bouwvak in Brussel En Parijs, 1855–1940', *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis* 21 (1990) 26–28.

48 A. Leeman, *De woningmarkt in België (1890–1950)* (Kortrijk 1955) 139.

49 Dobbels, *Becoming professional practitioners*, 187.

50 M. Versichelen, *Verlaten beroepen? Oorzaken en achtergronden van het aanhoudend tekort aan arbeidskrachten in de bouwnijverheid* (Gent 1969); E. Deslé, 'Bouwen en wonen te Brussel (1945–1958). De moeizame uitbouw van de keynesiaanse welvaartsstaat en de rol van de mediterrane gastarbeiders', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 21 (1990) 420.

51 Leeman, *De woningmarkt in België*, 139; F. Baudhuin, 'De plaats van de bouwnijverheid in het bedrijfsleven', in: *De Bouwnijverheid. Studies uitgegeven door de Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf ter gelegenheid van haar XXe verjaardag* (Brussel 1966) 16; L. Herbaux, 'De evolutie van de uitvoeringsmiddelen in de bouwnijverheid', in: *De Bouwnijverheid. Studies uitgegeven door de Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf ter gelegenheid van haar XXe verjaardag* (Brussel 1966) 196–200.

52 Buyst, *An Economic History of Residential Building in Belgium*, 177.

53 Zie bijvoorbeeld *Het Bouwbedrijf. Orgaan van de Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf*, 2 (27 oktober 1946) 23, 248; Lacoste, 'Aspects géographiques généraux', 142–143; N. Schmitz en M. Ducuroir, 'Vers l'industrialisation du bâtiment en Belgique', *Cahiers Economiques de Bruxelles* 49 (1971).

54 Harris en Buzzelli, 'House Building in the Machine Age', 59–85.

55 Scranton, *Endless Novelty*, 10–11.

56 C. Rauhut, 'What to look at? Notes on the historiography of nineteenth century construction sites', in: H. Heine (red.), *Under construction. Building the material and the imagined world* (Berlijn 2015) 189–195.

vakmanschap te verheffen boven het bereik van de machine, reduceerden en idealiseerden ze het tot een louter sociocultureel concept – cfr. Sennett – en plaatsten ze de vaklui in een economisch onhaalbare positie. Ook vaklui als schrijnwerkers hadden uiteindelijk geen andere keuze dan het gebruik van de machine te aanvaarden.⁵⁷ In tijden van grote vraag lieten gestandaardiseerde en gemechaniseerde operaties toe om hun productiesnelheid op te drijven en zo zekere schaalvoordelen te bereiken. Leveranciers brachten catalogi uit met kant-en-klare producten die bij hen verkrijgbaar waren.⁵⁸ Maatwerk werd steeds meer verdrongen door serieproducten, maar de volatiliteit van de vraag stond vaak in de weg van ware massa-productie. Productie bleef gebaseerd op bestellingen. Deze tijdelijke vorm van seriële productie is wat Scranton ‘batch’ productie noemt. Het vergt evenzeer flexibele specialisatie van de producent en houdt zo de rol van individueel vakmanschap in stand.⁵⁹ Houtbewerkingsmachines vormen immers net als werfmachines een schoolvoorbeeld van ‘general-purpose technologies’. De vakman die ze bedient maakt gebruik van zijn individuele vaardigheden om de afmetingen en afwerking van ieder stuk probleemloos aan te passen naargelang de opdracht.

Onder economische historici wordt gedebatteerd over de invloed van mechanisering op de rol van vaardigheden bij arbeiders. De algemeen aanvaarde ‘deskilling’-hypothese stelt dat industrialisering het belang van vakmanschap deed afnemen, wat in tal van massaproducerende nijverheden inderdaad zo was.⁶⁰ Toch hebben historici hier ook kanttekeningen bij geplaatst. Joel Mokyr bijvoorbeeld stelt dat de industriële revolutie evenzeer gerealiseerd werd door vaklui zoals ‘skilled carpenters and metalworkers’ die dankzij hun vaardigheden de mogelijkheden van nieuwe technologieën ten volle konden benutten.⁶¹ Karine van der Beek toonde het belang van ‘human capital’ aan bij schrijnwerkers in achttiende-eeuws Engeland. Technologische verandering was niet tegenstrijdig maar net complementair aan hun vaardigheid om machines te hanteren onder diverse omstandigheden.⁶² Dit is precies wat de evolutie in de bouwsector als geheel kenmerkte, net als vele andere sectoren waarin flexibele specialisatie overheerste. Door de veranderlijkheid van de vraag resulteert mechanisering in de bouw niet in massaproductie. In massaproducerende fabrieken stuurt de machine de arbeider. In de bouw bestuurt de arbeider de machine. Mechanisering tast het individueel vakmanschap en de flexibiliteit van de gespecialiseerde bouwvakman niet aan, maar levert hem enkel de tijdswinst op die hij nodig heeft om competitief te blijven.

Lokaal erfgoed van de bouwsector

Wat betekent deze blijvende rol van vakmanschap voor onze waardering van het lokaal erfgoed van de bouwsector? Enerzijds is er het immaterieel erfgoed van hun vakmanschap, dat bestaat uit beroepsspecifieke know-how en vaardigheden. Anderzijds is er het materiële relict van dat vakmanschap dat als onroerend erfgoed nog aanwezig is in het straatbeeld. Beiden zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een evaluatie van de waarde van het materiële relict van vakmanschap steunt immers op een evaluatie van de immateriële component van vakmanschap. Het Brusselse onroerend erfgoed getuigt vandaag nog in sterke mate van hoogstaand en duurzaam vakmanschap, met allicht de gebouwen van architect Victor Horta als meest geroemde voorbeelden. Tegelijk is ‘verbrusseling’ een alom gekend begrip onder stadsplanners en architecten. Grootschalige bouwprojecten hebben in de loop van de twintigste eeuw zware littekens aan het stedelijke weefsel aangericht. Maar ook in de negentiende eeuw waren al speculatieve

57 H. Louw, ‘The Mechanisation of Architectural Woodwork in Britain from the late eighteenth to the early twentieth century, and its practical, social and aesthetic implications. Part IV: The End of an Era’, *Construction History* 12 (1996) 19–40.

58 Krabbe, ‘Een veranderende woonomgeving’, 68.

59 Scranton, *Endless Novelty*, 10–11.

60 C. Goldin en L. Katz, ‘The origins of technology-skill complementarity’, *Quarterly Journal of Economics* 113 (1998) 693–732.

61 J. Mokyr, *The enlightened economy: an economic history of Britain, 1700–1870* (Londen 2009).

62 K. van der Beek, ‘England’s Eighteenth Century Demand for High-Quality Workmanship: Evidence from Apprenticeship, 1710–1770’, *SSRN Scholarly Paper* 2197054 (2013).

bouwontwikkelaars actief die liefst zo snel en goedkoop mogelijk zoveel wooneenheden als maar kon lieten optrekken, met alle gevolgen vandien voor de kwaliteit ervan.

Hoogstaand vakmanschap in de gevels van de Marie-Louizasquare in Brussel – Matthijs Degraeve 2018.

De Zaveltoeren in Brussel, gebouwd in 1965 ter vervanging van het gesloopte volkshuis van Victor Horta. De informele naam 'Tour Bilton' verwijst naar de aannemer die de toren heeft opgetrokken. – Matthijs Degraeve 2018.

Het erfgoed van vakmanschap in de bouwsector op die manier geïntegreerd bestuderen staat toe om de kunstmatige scheiding tussen materieel en immaterieel erfgoed te overstijgen. Dit is ook wat de recente Verklaring van Davos beklemtoont. In het kader van het Europees Jaar voor het Cultureel Erfgoed 2018 werd op 22 januari 2018 door de Europese cultuurministers in het Zwitserse Davos in die verklaring het (onvertaalde) begrip 'Baukultur' gelanceerd. Het stelt de culturele waarde van onze dagelijkse leefomgeving centraal. Een kwaliteitsvolle plaatselijke Baukultur bevordert levenskwaliteit, identiteitsgevoel en sociale cohesie en is zo een motor van duurzame maatschappelijke ontwikkeling. Het totstandkomingsproces van de bebouwde omgeving speelt een cruciale rol in de bepaling van de kwaliteit van de Baukultur. Inzicht in het vakmanschap van de actoren die de plaatselijke Baukultur realiseerden, is dus cruciaal om die Baukultur naar waarde te kunnen schatten.

Net dat laatste is vandaag hoognodig. Het belang van het hergebruik en de restauratie van gebouwen neemt alsmaar toe. Veel van de daartoe vereiste vaardigheden van bouwvaklui zijn door de afname van de vraag naar (al dan niet gemechaniseerd) vakmanschap echter geheel of gedeeltelijk verdwenen. Sinds enkele jaren blazen tal van private en publieke scholingsinitiatieven oude vaardigheden van vaklui als smeden en schrijnwerkers nieuw leven in. Deze vorm van immaterieel erfgoed wordt echter nog te vaak als een louter sociocultureel gegeven beschouwd dat in stand gehouden moet worden 'for its own sake'. Immaterieel erfgoed van vakmanschap heeft ook een economische betekenis. Vakmanschap staat in de eerste plaats nog steeds voor een economische activiteit die voor haar levensvatbaarheid afhankelijk is van een voldoende marktvraag. Eind negentiende eeuw kon de Arts & Crafts-beweging geen duurzame revival van niet-gemechaniseerd vakmanschap realiseren omdat ze de vaklui geen haalbaar economisch alternatief bood voor de voordelen van mechanisering. Wil de hedendaagse internationale heropleving van immaterieel bouwvakmanschap wel slagen op lange termijn, moet ze aansluiting vinden met een voldoende grote vraag naar hun vakmanschap zoals die opgang maakt in de restauratiesector.

Besluit

Jean en Louis De Waele, en met hen de hele Brusselse bouwsector, werden tijdens de negentiende en twintigste eeuw met een enorm toenemende vraag geconfronteerd, zowel kwantitatief door de bevolkingsgroei, als kwalitatief door de industrialisering en het stijgend leefcomfort. Zelf konden de bouwers amper van deze industrialisering profiteren. Verspreiding van de arbeidskrachten over vele kleine ondernemingen bleef de norm, vooral onder gespecialiseerde onderaannemers, en mechanisering voltrok zich relatief laat en slechts gedeeltelijk. Het gebruik van stoommachines op de bouwwerf of in het atelier was bovendien niet in strijd met hun vakmanschap. Door de veranderlijkheid van de vraag hadden de bouwers een individuele capaciteit tot 'flexibele specialisatie' nodig, die tot op vandaag blijft doorleven. Dit blijvende belang van vakmanschap kunnen we niet als een sociocultureel verschijnsel 'for its own sake' beschouwen. De economische levensvatbaarheid ervan is afhankelijk van een specifieke vraag naar dit vakmanschap.

Verskillende bedrijfshistorische bronnen als adresboeken, patentregisters en nijverheidstellingen geven inzicht in zowel de mate van mechanisering als de omvang van ondernemingen. Ze kunnen enerzijds een aanzet vormen voor een detailonderzoek naar een bepaald bedrijf, maar laten anderzijds ook toe om voor een sector in een bepaalde gemeente of regio uitspraken te doen over het evoluerend belang van vakmanschap ten aanzien van de opkomst van massaproducerende industrieën.

Aan de slag

De volks- en woningtellingen vormen een geschikte bron om de demografische groei van een gemeente op te sporen. Ze werden tussen 1846 en 2001 bijna om de tien jaar gehouden. Wegens de afnemende omvang van huishoudens zijn vooral de gebouwtellingen die er deel van uitmaken van belang om de groeiende vraag naar huisvesting te achterhalen. De uitgegeven resultaten van de volks- en woningtellingen zijn in tal van wetenschappelijke bibliotheken raadpleegbaar.

Om de evoluerende samenstelling van een lokale economie of specifieke sector te bestuderen, kan men gebruik maken van jaarlijkse adresboeken. De ondernemingen van de gemeente of streek staan er opgelijst per beroepsgroep. Soms geven ze ook zicht op de mate van mechanisering van een sector, vermits het gebruik van een stoommachine nu en dan als advertentiemiddel werd beklemtoond. De langstlopende reeks Belgische adresboeken was de vanaf 1851 in Brussel uitgegeven *Almanach* (later *Annuaire*) *du commerce et de l'industrie de Belgique*. Eén deel was telkens gewijd aan Brussel en de randgemeenten, het ander deel aan de rest van België.

Patentregisters zijn een erg informatieve bron voor het bedrijfsleven in de negentiende eeuw. Van 1796 tot 1919 moest iedereen die een bedrijf had of handel voerde een patentbelasting betalen. Voor nijverheden werd het tarief bepaald aan de hand van het aantal werknemers. Zo kan de omvang van ondernemingen worden nagegaan, zowel om zicht te krijgen op de lokale economie of één sector als geheel, als om de groei van specifieke ondernemingen doorheen de tijd te volgen. Stoommachines werden vaak extra belast, zodat ook de mate van mechanisering van een sector via deze bron aan het licht kan komen. Patentregisters zijn echter in weinig gemeentearchieven bewaard gebleven.

Hoewel ze geen informatie op individueel bedrijfsniveau bevatten, zijn handels- en nijverheidstellingen *incontournable* bij elk lokaal economisch-historisch onderzoek. Ze werden gehouden in 1846, 1880, 1896, 1910, 1937, 1947, 1961 en 1970. De gepubliceerde resultaten zijn te vinden in wetenschappelijke bibliotheken. De cijfers voor 1896 zijn daarnaast online raadpleegbaar via lokstat.ugent.be. Per subsector en per gemeente bevatten de tellingen informatie over onder meer het aantal ondernemingen en het aantal werknemers. Zo laten ze toe om cijfers over de gemiddelde bedrijfsomvang te achterhalen. Tot en met de telling van 1910 werd ook het geaggregeerde aantal pk per subsector vermeld.

Gemeentelijke oplijstingen van stoommachines, bewaard in gemeentearchieven, vormen een andere bron om de mechanisering van een plaatselijke sector te onderzoeken. Om vroege mechanisering te achterhalen, is er de in 1838 voor elke Belgische gemeente opgestelde lijst van het aantal stoommachines: *Statistique de la Belgique. Mines, usines métallurgiques, machines à vapeur. Rapport fait au Roi par le ministre des travaux publics* (Brussel: Vandooren, 1842).

Om het gebruik van stoommachines bij individuele bedrijven op te sporen, zijn er de rapporten van 'de comodo et incommodo'-onderzoeken. Het installeren van een stoommachine was onderworpen aan strenge voorwaarden, wat rijk gedocumenteerde onderzoeksrapporten opleverde. Ze bevatten gedetailleerde plannen van de machine en van het gebouw waarin ze werden ondergebracht. Soms zijn ook klachten van buurtbewoners opgenomen over de hinder die het bedrijf veroorzaakte voor de omgeving. Dossiers zijn zowel in gemeentearchieven als in het Rijksarchief terug te vinden.

Bio

Matthijs Degraeve (1992) is historicus en master in de monumenten- en landschapszorg. Sinds 2017 werkt hij als doctoraatsonderzoeker in stads- en bedrijfsgeschiedenis aan de onderzoeksgroepen HOST en ReUse van de Vrije Universiteit Brussel. Binnen het interdisciplinair onderzoeksproject 'Building Brussels' bestudeert hij de rol van kleine en middelgrote bouwondernemingen in Brussel tussen 1830 en 1970 en hun relatie tot de stedelijke ruimte.

M. Degraeve, S. De Boeck en F. Vandyck, 'Building Brussels: een interdisciplinair onderzoek naar de Brusselse bouwsector, 1795–2015', in: *Stadsgeschiedenis* 13 (2018) 41–58.

matthijs.degraeve@vub.be

De status van het vensterglas

Studie van de glazeniersrekeningen van het achttiende-eeuwse hôtel d'Ursel te Brussel*

Liesbeth Langouche – Joost Caen – Bert De Munck

Voorliggend artikel kadert in een grotere studie naar het historische gebruik van blank vensterglas in Vlaanderen, van de vijftiende tot en met de negentiende eeuw. In tegenstelling tot voor gebrandschilderd glas of voor gebruiksglas is er tot nu toe nauwelijks aandacht geweest voor het gewone, niet-decoratieve vensterglas. Bovendien is dit een materiaal dat per definitie zeer kwetsbaar is: bij breuk wordt het gewoon vervangen. En zelfs als het de eeuwen heeft weten te trotseren, wordt het tegenwoordig vaak ingeruild voor een moderne isolerende beglazing.

En toch valt er zoveel te leren over historisch glas en de toepassingen ervan. Zo is het om te beginnen belangrijk zich te realiseren dat men – net zoals bij andere bouwmaterialen als hout of steen – keuze had tussen verschillende soorten en kwaliteiten. Ook is reeds gebleken dat de keuze voor een bepaalde soort niet toevallig was, maar een kwestie was van onder meer aanbod, prijs, comfort, alsook van status. Kortom, de toepassing van vensterglas in het verleden is een verhaal dat veel complexer is dan men zou vermoeden.

Daar waar historisch vensterglas nog aanwezig is, kan men deze geschiedenis gedeeltelijk reconstrueren. Ook bracht literatuuronderzoek al veel aan het licht. Maar een andere, zeer belangrijke bron voor het ontrafelen van dit verhaal zijn archivalische documenten, en dan in het bijzonder oude glazeniersrekeningen. Heel vaak schreven de glazeniers hierin namelijk op welke glassoorten ze gebruikt hadden. Dit geeft niet alleen een beeld van de soortenrijkdom die er op een bepaald moment bestond. Tegelijk leren deze rekeningen ons iets over bijvoorbeeld de populariteit en de prijsklasse, en onrechtstreeks zelfs iets over de kwaliteiten van bepaalde types vensterglas.

Tijdens de zoektocht naar dergelijke glazeniersrekeningen bleek het Fonds d'Ursel hier bijzonder rijk aan te zijn.¹ De meeste van deze rekeningen hadden betrekking op het Brusselse hôtel van de adellijke familie d'Ursel tijdens de achttiende eeuw. Aangevuld met foto's en ander beeldmateriaal van dit hôtel, kon aan de hand hiervan een studie gemaakt worden naar de

* Met dank aan Serge Migom en Koen De Vlieger-De Wilde voor hun bereidwilligheid om hun kennis te delen over de familie d'Ursel en haar bezittingen. Ook dank aan Guido Everaert voor zijn insteek omtrent de betekenis van de glazeniersrekeningen.

1 Algemeen Rijksarchief Brussel. Fonds d'Ursel T 283.

ramen en hun invulling. Het bleek een zeer goede casestudie te zijn om te illustreren hoe onder meer mode en sociale status een invloed hebben op de vensterarchitectuur en op de keuze van vensterglas. Omgekeerd geldt ook dat de ramen en hun glas heel wat informatie kunnen prijsgeven over het gebouw waarin zij zaten én over diens bewoners.

Dat is dan ook de opzet van dit artikel: nagaan hoe voorname en welgestelde mensen als de familie d'Ursel hun status weerspiegeld zagen in de vensterarchitectuur. Welke waren precies de aspecten waaraan men een in die tijd modern en prijzig raam kon herkennen? Was de familie d'Ursel helemaal mee met haar tijd en de laatste mode? Hield ze zich daar dan ook aan, of in welke mate permitteerde ze zich een minder strikte naleving?

Het hôtel d'Ursel²

Hoewel het geslacht d'Ursel het meest bekend is van hun kasteel in Hingene, heeft het gros van de glazeniersrekeningen betrekking op hun hôtel te Brussel. Het was daar dat de familie haar winters doorbracht, terwijl Hingene als zomerresidentie fungeerde. Een 'kleiner' stadspaleis in een stadscentrum is immers makkelijker te verwarmen en te bevoorraden tijdens barre winters dan een groot kasteel op het platteland. Afgezien daarvan was de keuze voor Brussel ingegeven door hun politieke functies: toen Conrard Schetz d'Ursel – adviseur van de aartshertogen Albrecht en Isabella – eind zestiende eeuw op zoek ging naar een woning in de nabijheid van het Coudenbergpaleis, viel zijn oog op een pand aan de Houtmarkt. In 1595 kocht hij het aan, en het zou in bezit van zijn familie blijven totdat het in 1960 plaats moest ruimen voor de modernisering van Brussel.

Ook de generaties na Conrard waren steeds in dienst van het hof, waardoor hun Brusselse uitvalsbasis belangrijk bleef. Verschillende onder hen lieten bovendien verbouwwerken aan hun hôtel uitvoeren. De belangrijkste vonden plaats onder Conrard-Albert d'Ursel (1665–1738) en diens zoon Charles d'Ursel (1717–1775). Toeval of niet, het is vanaf 1738 dat nagenoeg alle teruggevonden glazeniersrekeningen dateren. In dat jaar werd Charles d'Ursel heer en meester van het hôtel, na het overlijden van zijn vader. Ondanks de vele hiaten, tonen de rekeningen vanaf dan tot 1802 welke werken de glazeniers uitvoerden.

De verbouwingcampagnes

Het hôtel d'Ursel, zoals Conrard Schetz het kocht, was een complex van diverse huizen en tuinen. Op een kaart van Brussel uit 1640 staat het afgebeeld als een aaneenschakeling van diephuizen met trapgevels, gegroepeerd rondom een vierkante binnenplaats. Ook in de volgende eeuwen zou blijken dat, zelfs na alle aanpassings- en verbouwwerken, diezelfde zestiende-eeuwse kern steeds behouden bleef. Want toen Conrard-Albert in 1729 een monumentale classicistische voorgevel liet optrekken aan het hoofdgebouw aan de Houtmarkt, ging er achter de symmetrische façade een allesbehalve symmetrisch spel van ruimtes op diverse niveaus schuil. Door het hellend terrein waarop het complex stond, waren de aanpalende huizen immers niet allemaal op hetzelfde niveau gebouwd, waardoor bij samenvoeging ervan hoogteverschillen tussen aangrenzende kamers ontstonden. Met name aan de linkerkant van de nieuwe inkompoort werd dit gemaskeerd doordat de ramen deels blindramen waren.

Een andere belangrijke verbouwingcampagne vond plaats onder impuls van Charles d'Ursel. Hij nam de befaamde architect Laurent-Benoît Dewez, die toen net het kasteel van Seneffe had afgewerkt, onder de arm, en deze

2 De informatie over de (bouw)geschiedenis van het hôtel d'Ursel werd gehaald uit: K. De Vlieger-De Wilde en S. Migom, *Hôtel d'Ursel 1590-1960. Biografie van een Brusselse stadsresidentie* (Brussel 2018).

Postkaart uit circa 1910 met zicht op het hôtel d'Ursel vanop de Houtmarkt. © Arc.OrA.

tekende in 1769 een opmetingsplan van de benedenverdieping. Dewez bracht enkele kleinere veranderingen aan qua indeling, maar ontfermde zich in de eerste plaats over de aankleding van de vestibule, de grote antichambre, de kapel, de eetkamer, het grote en het kleine salon. Op de eerste verdieping mocht Dewez zijn gang gaan in op zijn minst twee appartementen. Deze verfraaide hij met spiegels, marmere schouwen, beschilderde supraporta, en geliefde classicistische motieven als putti, guirlandes en trofeeën. Maar omdat dit de privévertrekken waren, was de afwerking ervan minder exuberant dan die van de ontvangstruimtes beneden. Daar straalden met name het grote en het kleine salon een weelderige luxe uit met onder meer fraaie lambriseringen, verfijnde consoletafeltjes, grote spiegels en zijden wandbespanningen in gesculpteerde en vergulde lijsten, alsook tal van ornamenten in stucwerk. Om zich van de kwaliteit van elk aspect van het interieur te verzekeren, deed Dewez beroep op de

Om zich van de kwaliteit van elk aspect van het interieur te verzekeren, deed Dewez beroep op de kunstenaars en ambachtslui waarmee hij reeds vertrouwd was en die tot de top behoorden

Friedrich Zeller, Het grote salon in hôtel d'Ursel, 1879. Privécollectie.

Roland d'Ursel. Het grote salon in hôtel d'Ursel, 1960. Privécollectie.

kunstenaren en ambachtslui waarmee hij reeds vertrouwd was en die tot de top behoorden. De gerenommeerde Brusselse schilder Maximilien De Haese, telg uit het roemrijke kunstenaarsgeslacht Van Orley, zorgde voor de schilderijen en supraporta's met putti. Voor het vergulden van zijn meubels vroeg Dewez François Naniant, die regelmatig werkte voor Karel van Lotharingen. En enkele van zijn vaste medewerkers waren beeldhouwer Adrien Henrion, stukadoor Jacques-Joseph Lambillotte, en Dewez' broer Michel, die de bronzen ornamenten en gietijzeren haardplaten vervaardigde. Tegen 1773 waren de werken voltooid, waarna het hôtel d'Ursel definitief als een van de meest toonaangevende stadspaleizen in Brussel gold.

De betekenis van het raam

Dit beeld van een adellijke stadsresidentie, die aangepast werd volgens de laatste mode zonder kosten noch moeite te sparen, wordt versterkt door de ramen en hun invulling. Hoewel dit een detail lijkt, kan hier namelijk heel wat uit afgeleid worden. De te interpreteren gegevens zijn met name de raamtypes, de invulling ervan met bijvoorbeeld glas-in-lood of een houten onderverdeling, en tot slot de gebruikte glassoorten en hun toepassing. Op elk van deze drie aspecten wordt nader ingegaan, waarbij we ons baseerden op de toen heersende architectuurtheorieën en opvattingen over vensterglas, gelinkt aan het bestaande archief- en beeldmateriaal van het hôtel d'Ursel. Met dit laatste bedoelen we de glazeniersrekeningen uit het fonds d'Ursel, en de foto's, tekeningen en schilderijen die er van het hôtel d'Ursel gemaakt zijn.

Een veranderende mode: het Franse raam

Aangezien het hôtel d'Ursel in 1960 afgebroken werd, zijn we aangewezen op het fotomateriaal, de tekeningen en de schilderijen die van het gebouw gemaakt zijn. Omdat zij nagenoeg alle daten vanaf het einde van de negentiende eeuw, weten we niet in hoeverre zij nog de achttiende-eeuwse toestand weergeven. Maar wat we hierop alvast zien, is dat in alle gevels hoge Franse ramen zaten, een raamtype dat in de loop van de achttiende eeuw een steeds grotere populariteit kende. Dergelijke ramen waren in hout uitgevoerd en hadden een vast bovengedeelte met daaronder twee naar binnen toe opendraaiende, tegen elkaar aan sluitende vleugels.

Het portret bij aanvang van dit artikel van de familie d'Ursel uit 1772 werd vermoedelijk geënceneerd in een kamer in het hôtel d'Ursel. De ruimte wordt verlicht door een Frans raam, wat meteen een indicatie geeft dat het hôtel in die tijd effectief Franse ramen had. Daarenboven is elke vleugel onderverdeeld in meerdere rechthoekige glaspanelen boven elkaar, die elk van elkaar gescheiden zijn door een horizontale houten roede. Dit brengt ons meteen tot een tweede evolutie in het historische raam.

Van glas-in-lood naar een houten onderverdeling

Deze tweede evolutie impliceerde dat de glasstukken in een raam steeds groter werden. In eerste instantie werden de ramen namelijk beglaasd met kleinere stukken glas, die bijeengehouden werden met loodstrips om aldus een glas-in-loodpaneel te vormen. Maar samengaand met het nieuwe Franse raam met 'kleinhouten' raamverdeling, was er geen nood meer aan glas-in-lood. Elk van de rechthoekige glasstukken werd apart vastgehouden door de verticale en horizontale houten roeden, wat een steviger constructie opleverde dan met de zachtere, flexibelere loodprofielen. Dit maakte het meteen ook mogelijk om grotere glasstukken te gebruiken, een trend die al spoedig werd ingezet.

Zoals dat met modes gaat, betekenen zij vaak dat eerdere oplossingen en toepassingen als gedateerd bestempeld worden. Zo werd met de opkomst van het raam met houten onderverdeling het glas-in-lood gaandeweg als ouderwets beschouwd. Wetende dat de rechthoekige stukken glas in de houten roedenverdeling 'carreaux' werden genaamd, en glas-in-loodpanelen 'panneaux', is volgend citaat makkelijker te begrijpen: 'L'on fait de deux sortes de vitrerie pour les croisees, dont l'une est à panneaux & l'autre à carreaux', legde Pierre Bullet in 1691 uit. Maar hij ging verder: "L'on ne se servoit autrefois que de celle à panneaux [...] mais l'on ne s'en sert plus gueres à present que pour des maisons mediocres ou pour des basses cours".³ In de loop van de achttiende eeuw zette deze tendens zich verder door, iets wat ook merkbaar is in de glazeniersrekeningen in het fonds d'Ursel.

De rekeningen dateren uit de periodes 1738–1751 en 1769–1802, en tonen stuk voor stuk dat de glazeniers werkten aan glas-in-loodramen. Letterlijk staat er in de rekeningen dat de *vitres* herlood of nieuw gemaakt werden. De plaatsen waar dergelijk glas-in-lood voorkwam, waren in de eerste plaats de stallen en de vertrekken erboven, waarvan we weten dat zich daar de kamers voor het personeel bevonden. Een andere locatie waar de glazenier regelmatig de vensters herloodde, was de keuken. Deze bevond zich in de kelder, evenals de wasplaats. Hieruit kan afgeleid worden dat glas-in-lood enkel (nog) voorkwam in de minder voorname ruimtes en dan vooral de dienstruimtes.

3 "Er zijn twee soorten beglazing voor de ramen, waarvan de éne met 'panneaux' is en de andere met 'carreaux'. [...] Vroeger werden enkel panneaux geplaatst [...] maar daarvan maakt men tegenwoordig enkel nog gebruik in ordinaire huizen en op boerenerven." P. Bullet, *L'architecture pratique, qui comprend le détail du toisé, & du devis des ouvrages de massonnerie, charpenterie, menuiserie, serrurerie, plomberie, vitrerie, ardoise, tuille, pavé de grais & impression* (Parijs 1691) 282–283.

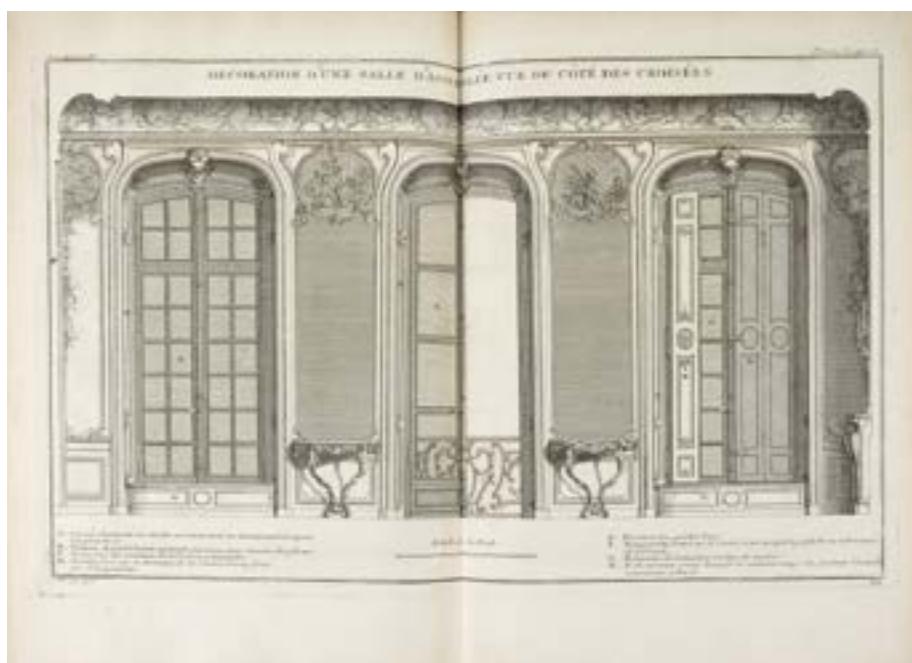
Daartegenover staan de vele vermeldingen van de *carreaux*, zijnde de grotere stukken glas die met spijkertjes en stopverf vastgezet werden tussen de houten roeden. Met betrekking tot deze houten roeden trad er binnen de historische evolutie van het raam ook een verandering op, die samen- ging met het groter worden van de glasstukken. Want al gauw dook, naast een kleine, ook een grote roedenverdeling op, waarbij de verticale roeden verdwenen en er dus per raamvleugel één rij glasstukken overbleef.

Afhankelijk van het aantal glasplaten per raam, kan men aldus spreken van bijvoorbeeld een zesvaksraam of een tienvaksraam. Of een achtevaksraam, dat dan per raamvleugel drie glasplaten heeft, plus nog twee in het vaste bovenlicht.

Volgens de toonaangevende architectuurtheoreticus Jacques-François Blondel waren de ramen met grote roedenverdeling te verkiezen door hun grotere lichtinval. Hij voegde er echter aan toe dat de grotere formaten van het glas erin de prijs van deze ramen gevoelig verhoogde. Minder kapitaal- krachtige huishoudens raadde hij in dat geval aan om voor de kleinere roedenverdeling te kiezen.⁴

- 4 J.-F. Blondel, *De la Distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en général*. Vol. 2. (Parijs 1737–1738) 96–97.

Volgens de toonaangevende architectuurtheoreticus Jacques-François Blondel waren de ramen met grote roedenverdeling te verkiezen door hun grotere lichtinval

Afbeelding met kleine en grote roedenverdeling uit Jacques-François Blondel, *De la Distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en général*, Vol. 2. (Parijs 1737–1738).

Bij het overlopen van de rekeningen van de familie d'Ursel valt op dat het aandeel *carreaux* steeds groter wordt naargelang de tijd voortschrijdt. Ook is het opmerkelijk dat ruimtes, zoals de keukens en de stallingen, vanaf de tweede reeks rekeningen (startend in 1769) evengoed *carreaux* kregen, niettegenstaande er op die plaatsen doorlopend ook ramen herlood werden. De twee raamtypes kwamen dus – op zijn minst gedurende een periode – samen voor. Veelzeggend is hoe dan ook het feit dat de belangrijkste ruimtes op de gelijkvloerse, zoals de eetkamer, de vestibule en het appartement van de graaf steevast *carreaux* kregen. Glas-in-lood bleek hier geen optie (meer) te zijn. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat op het fotomateriaal, de tekeningen en de schilderijen die er gemaakt zijn van het hôtel d'Ursel geen enkel glas-in-loodraam te zien is. Alle ramen zijn van het type Frans venster met grote roedenverdeling, net als het raam op het familieportret uit 1772.

Weinig opvallend, maar wel sterk afwijkend was het raam dat boven de poortopening aan de binnenkoer zat. Op enkele foto's is te zien dat hierin een betrekkelijk groot venster met slanke houten onderverdeling zat, waarvan de vier vakken ingevuld waren met rechthoekige glaasjes gevat in een kleinhouten onderverdeling. Mogelijk is dit een van de laatste ramen met een kleine roedenverdeling. Het bracht licht in een ruimte waarvan de precieze functie niet bekend is en die vanuit het hoofdgebouw niet toegankelijk was, maar op de plannen van 1943 ingevuld staat als *bureaux*, dienstvertrekken dus. Het lijkt geen twijfel dat de ruimte hierachter niet tot het woongedeelte van de familie hoorde. Het was echter niet het laatste raam met kleinhouten. Want op de foto's uit 1960 staat hoe nog zeker één dakkapel een kleine roedenverdeling had.

Verder is het goed mogelijk dat er elders in het hôtel nog meer ramen met een 'ouderwetse' kleine onderverdeling, of zelfs glas-in-lood aanwezig waren. Maar dan zaten ook zij op plaatsen die nooit voor het nageslacht waren vastgelegd wegens niet prestigieus genoeg. Dat is dan ook waar het citaat van Bullet reeds op alludeerde.

De glassoorten en hun toepassing

Het derde betekenisvol aspect van het raam is het glas dat erin geplaatst werd. Ook hierbinnen is er namelijk sprake van evoluties, modes en prestige. Dit ging hand in hand met een glasproductie die volop experimenteerde met nieuwe fabricagetechnieken en glassamenstellingen. En dit resulteerde dan weer in tal van glassoorten in diverse formaten, kwaliteiten en prijsklassen. Zeker de gegoeden konden het zich dus permitteren te kiezen tussen de diverse soorten vensterglas, met inbegrip van de duurste, meest luxueuze variëteiten. Alvorens dieper in te gaan op de glastypes die gekozen en gebruikt werden in het hôtel d'Ursel, is enige achtergrondinformatie nuttig.

Om te beginnen kunnen de soorten vensterglas ingedeeld worden volgens productiemethode, waarvan er in de achttiende eeuw drie waren: kroonglas, cilinderglas en gegoten glas. Zowel kroon- als cilinderglas waren mondgeblazen glassoorten, waarbij telkens gestart werd met het uitblazen van een glasbel. Bij kroonglas werd de bel op een bepaald moment opengemaakt en uitgeslingerd. Door de middelpuntvliedende kracht vormde zich aldus een ronde schijf. Bij cilinderglas daarentegen werd de bel uitgeblazen tot een lange cilinder. Na afkoeling werden de boven- en onderzijde eraf gesneden en werd de cilinder overlans doorgesneden. Opnieuw weekgemaakt door verhitting werd deze cilinder opengestrekt en vlakgemaakt, met een rechthoekige glasplaat als resultaat.

Aanvankelijk gebeurde dit polijsten om spiegels te maken, maar nadien werd dit zogenaamde spiegelglas ook als de meest hoogwaardige vensterinvulling gebruikt

Heel anders ging het eraan toe bij gegoten glas, waarbij hete glasmassa op een tafel uit werd gegoten en gelijkmatig over die tafel werd uitgespreid. Na afkoeling werden beide zijden gepolijst totdat een perfect egaal en planparallel resultaat bekomen werd. Aanvankelijk gebeurde dit polijsten om spiegels te maken, maar nadien werd dit zogenaamde spiegelglas ook als de meest hoogwaardige vensterinvulling gebruikt. Naast het feit dat dit polijsten bijzonder arbeidsintensief was, hield het productieproces een hoger risico op breken in. Dit alles samen maakte dat dit spiegelglas zeer duur was, maar het was wel het vlakste, helderste en glanzendste van allemaal. Het was de glassoort waarmee men in Versailles vriend en vijand versted deed staan en die vanaf dan de maat aangaf voor de vensterarchitectuur van de Europese hoven.

Binnen het kroon- en cilinderglas had men voorts nog onderverdelingen naargelang onder meer de plaats waar het glas geproduceerd werd en de karakteristieken van het glas. Zo was er bijvoorbeeld het *verre de France*, dat traditioneel in Normandië vervaardigd werd volgens de kroonglastechniek. Algemeen werd deze glassoort als 'mooier' beschouwd dan het cilinderglas,

waarvan de productiecentra van oorsprong in Lotharingen en langs de Rijn lagen – vandaar dat dit vaak *verre lorrain* of Rijns glas werd genoemd. De reden hiervoor was dat het nog weke cilinderglas tijdens de vervaardiging op een plaat werd gelegd, waarna de bovenzijde vlak werd gestreken met een houten blok. Deze manipulatie had een negatieve invloed op de uiteindelijke glans van het glas, terwijl kroonglas zogenaamd vuurgepolijst was: nooit onderging het oppervlak hinderlijke indrukken omdat dit in de lucht, in de hitte van de oven werd uitgeslingerd en dus nooit contact had met enige ondergrond of gladstrijkend werktuig. Cilinderglas daarentegen had een meer golvend oppervlak, dat veel minder glad en glanzend was.

Toch was er ook cilinderglas dat als zeer kwalitatief werd bestempeld. Een goed voorbeeld hiervan is het Boheemse glas, een soort die erg gewaardeerd werd omwille van de kleurloosheid, stevigheid en de mogelijkheid om dit in grotere formaten te verkrijgen. Dankzij die grotere formaten kon men dus perfect de Franse ramen beglazen, waarvan de glasstukken veel groter waren dan die in de glas-in-loodpanelen. Maar ook waren zij uiterst geschikt voor het achter glas hangen van gravures en andere ingelijste grafiek, zoals onder meer Georges Bontemps, directeur van de glasmanufacture van Choisy-le-Roi, schreef: '[...] on fabriquait à cette époque ce qu'on appelait verre façon de Bohême ou verre en table. [...] ce dernier était plus blanc et généralement plus épais. Ce verre était employé à vitrer les fenêtres des beaux appartements et grands carreaux, à garnir les portières des voitures, à couvrir les estampes et pastels'.⁵

Meermaals in de literatuur werd gewag gemaakt van de diverse glassoorten, zo ook door Jacques-François Blondel. In diens *Architecture française, ou Recueil des plans, élévations, coupes et profils des églises, maisons royales, palais, hôtels & édifices les plus considérables de Paris* maakte hij onderscheid tussen het *verre de France*, het minder mooie *verre de Lorraine* en de *fort beaux verres blancs de Bohême*.⁶ In ditzelfde werk deelde hij het vensterglas eveneens in volgens kleur. Volgens hem kon de beglazing namelijk bestaan uit wit glas, half-wit glas of groen glas. Het gebruik ervan was afhankelijk van het soort gebouw, maar ook van de plaats in dat gebouw: het groene glas was enkel te gebruiken in de minst gebruikte ruimtes, het half-witte glas was bestemd voor burgerwoningen, en het witte glas voor adellijke residenties, of voor koninklijke paleizen in geval men er geen spiegelglas wilde plaatsen.⁷ Nochtans, vervolgde hij, waren dergelijke spiegelglazen erg in trek, omdat ze zorgden voor een goede lichtinval door het verdwijnen van de kleine roedeverdeling. Hiermee refereerde hij aan de nieuwe evolutie van kleinhouten naar de grotere glasvlakken: de verschuiving van de *carreaux* naar de *grands carreaux*.

Het was al even aangestipt dat ook binnen eenzelfde gebouw bewust diverse glassoorten geplaatst konden worden. Zeker in hotels en andere voorname gebouwen was dit deels afhankelijk van de ruimte waarvoor het glas bestemd was, en dan meer bepaald of het een primaire of secundaire ruimte betrof. Deze onderverdeling bracht met zich dat de vertrekken, afhankelijk van hun functie, anders werden aangekleed. Dit werd heel duidelijk beschreven door Jacques-François Blondel in diens *De la Distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en général*, een van de Franse modellenboeken waarnaar het hôtel d'Ursel door Dewez vorm was gegeven. Blondel maande de architecten aan om de weelde van elke kamer af te stemmen op zowel de stand van de bouwheer als op de status van de ruimte. En van alle vertrekken moesten deze van het zoge-

5 '[...] in deze periode produceerde men het zogenaamde Boheems glas of cilinderglas [...] dit was witter en doorgaans dikker. Dit glas werd gebruikt om de ramen van mooie appartementen te beglazen met grote 'carreaux', in deuren van rijtuigen, en ter bescherming van gravures en pastels.' G. Bontemps, *Guide du verrier: traité historique et pratique de fabrication des verres, cristaux, vitraux* (Parijs 1868) 236.

6 J.-F. Blondel, *Architecture française, ou Recueil des plans, élévations, coupes et profils des églises, maisons royales, palais, hôtels & édifices les plus considérables de Paris*. Vol. 1 (Parijs 1752–1756) 168–169.

7 Zie ook L. Savot, *L'architecture française des bastimens particuliers* (Parijs 1673) 415; W.C. Brade, *Theoretisch en practisch bouwkundig handboek: ten dienste van architecten, opzigters, timmerlieden, metselaars en verdere bouwkundigen* ('s Gravenhage 1827) 133.

naamde *appartement de parade* het meest luxueus zijn. Dat waren immers de ruimtes waar men gasten ontving en waar men dus bij uitstek zijn rijkdom en status wilde etaleren. Deze visie van doelmatige en afgewogen luxe werd doorgetrokken in de ramen. Doch, dit ging verder dan het plaatsen van de nieuwe Franse ramen in de chicste ruimtes. Ook het glas in die ramen werd zorgvuldig gekozen volgens het belang van de ruimte.

Rekening Nicolas Favet uit 1740 met vermelding van 'ver de france' en 'ver commun'. © Liesbeth Langouche.

De glassoorten in de rekeningen van het hôtel d’Ursel

Terugkerend naar de glazeniersrekeningen van het hôtel d’Ursel zien we ook hier dit streven naar een genuanceerd etaleren van diens rijkdom, geïllustreerd door een veelvoud aan gebruikte glassoorten. Over alle jaren heen werden termen gehanteerd zoals *verre commun*, *verre de france*, *verre d’engletaire*, *glace*, *verre d’almaine*, *vieu ver*, *verre blanc*, *verre de monsieur*, *verre de Eyckervliet* en *ver de bohem*. We gaan niet in detail ingaan op al deze termen, maar beperken ons in dit artikel tot de meest voorkomende. In relatie tot de ruimtes waar de verschillende glassoorten gebruikt werden, hun prijs en toepassing, kunnen namelijk enkele inzichten verworven worden. Het eerste is dat, met betrekking tot de glas-in-lood-

panelen, het betekenisvol is dat de glazeniers er zelden bij vermeldden welke glassoort ze gebruikt hadden, wellicht omdat het geen belang had wat voor glas ze gebruikten. Als ze het er wel bij noteerden, ging het om *vieu verre* en *vieu vitre de monsieur*: oud glas of recuperatieglas. Dit bewijst weer eens dat de glas-in-loodpanelen tweederangs waren. Het hergebruik van glas wijst er evenwel op dat glas als te kostbaar werd beschouwd om zomaar weg te gooien.

Behalve de *vitres*, waren er ook *carreaux* die uit recuperatieglas gesneden waren, of uit gewoon glas (*verre commun*). Dit waren de goedkoopste stukken en kostten 1 of 2 schellingen per stuk. Maar ook waren er van 3 schellingen het stuk, die dan gesneden waren uit Frans glas (*verre de France*). Vooral in de tweede reeks rekeningen, vanaf 1769, is veel variatie te zien tussen de diverse soorten *carreaux*. Zo leverde glazenier Adolphe Strijckers *carreaux* van Frans glas tot 14 schellingen het stuk, hoewel deze strikt genomen niet voor het hôtel d'Ursel waren, maar voor het aanpalende huurhuis. Wel staat er vaak bij gespecificeerd dat het glas bedoeld was voor de ramen aan de straatzijde, dus goed zichtbaar voor iedereen.

Wat heel vaak terugkeert in de rekeningen, is het *verre de monsieur*, en soms ook wel *verre de madame*. Dit kunnen we mogelijk interpreteren als glas dat de hertog speciaal had besteld in een grotere hoeveelheid, maar dat bij de glazenier gestockeerd stond. Wat voor glastype dit dan precies was, weten we niet. Wel zijn sommige stukken omschreven als gemaakt van *ver blanc de monsieur*. Geprijsd voor 5 tot 8 schellingen het stuk, was dit een iets duurdere glassoort, wellicht omdat het – zoals de naam zegt – van een grote kleurloosheid was.

Nog wat duurder waren *carreaux* uit wit glas (*verre blanc*), bedoeld voor een deur of portaal en voor de kapel. Maar de duurste stukken kostten tot 6 pond 16 schellingen het stuk (ofwel 136 schellingen). Steevast waren die van datzelfde witte glas. En ook is het opvallend dat ze geplaatst werden in de belangrijkste ruimtes op de gelijkvloerse, zoals de vestibule, de eetkamer en de antichambre, en/of met zicht op de straat. Opnieuw betroffen het hier de ruimtes die het best zichtbaar waren voor de bezoekers en/of de passanten, en waarmee dus het meest 'gepronkt' kon worden. Hoe groot de glasstukken precies waren, kunnen we enkel schatten. Maar meerdere malen werden ze omschreven als *grand carreaux*. Dus wellicht waren deze reeds bedoeld voor de zes- tot tienvaksramen die op de foto's en schilderijen te zien zijn en die in de achttiende eeuw het neusje van de zalm waren. Vermits het hôtel d'Ursel door Dewez was verbouwd naar de meest moderne maatstaven, lijkt het niet meer dan vanzelfsprekend dat de ramen effectief deze grotere indeling hadden.

Een derde glasformaat waren de *pièces*. Vermoedelijk lag het verschil met de *carreaux* in de vorm en het gebruik, want de *pièces* kwamen heel vaak voor in de lantaarns en straatlantaarns (*réverbères*). De tweede belangrijkste bestemming waren lijsten, waarin het glas ter bescherming van grafiek diende. Sommige waren zelfs ovaalvormig, wat bevestigt dat deze *pièces* stukken glas waren die speciaal gesneden waren, en geen standaardvormen hadden zoals in de vensters. Qua glassoort waren nagenoeg al deze *pièces* gesneden uit wit glas, en dus niet van de goedkoopste. Dit mag niet verbazen aangezien het glas van lantaarns bij voorkeur zo helder mogelijk was. Bijkomend moesten zeker de buitenexemplaren stevig genoeg zijn om weer en wind te kunnen weerstaan.

Een stevig, kwaliteitsvol glas was eveneens wenselijk in deuren en portalen, die weleens met kracht dicht konden slaan. Vandaar dat het *verre blanc* in de meeste deuren voorkwam, aldus de bewaarde rekeningen.

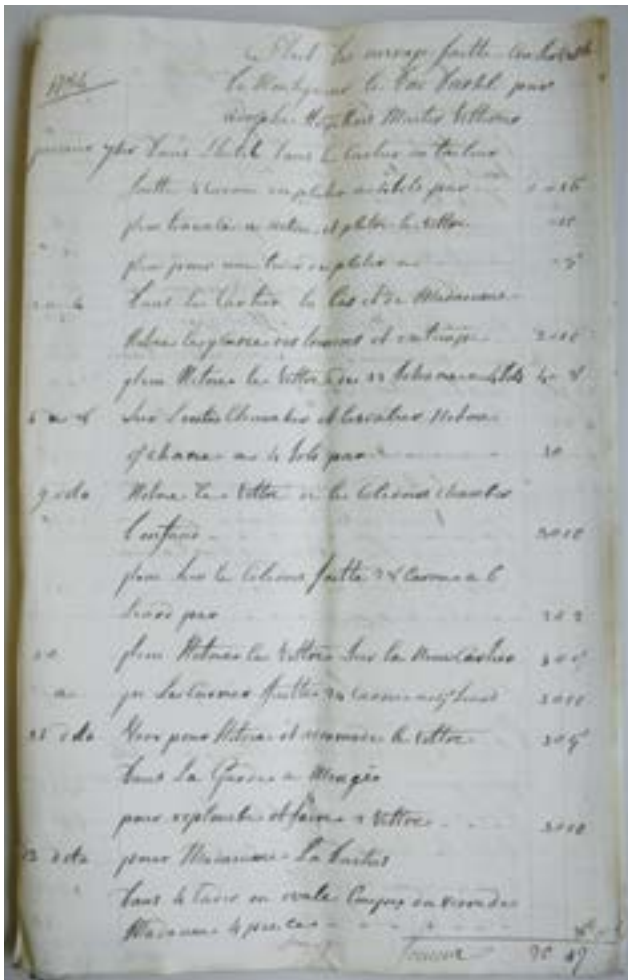
Maar dé locatie bij uitstek waar glas stevig en goed transparant moest zijn, waren koetsen. En ook hiervoor leverden de glazeniers van de familie d'Ursel meermaals glas. Een maal betrof het wit glas voor de koetsdeur. Een andere maal ging het om een *glase* vooraan in de koets.

Dé locatie bij uitstek waar glas stevig en goed transparant moest zijn, waren koetsen

Met dit *glase* of *glace* werd wellicht het spiegelglas bedoeld, het meest kwalitatieve en dus duurste glas dat verkrijgbaar was. Ook dit werd meermaals in lijsten gebruikt, omdat men – uiteraard ongehinderd door eventuele kleuring van het glas, luchtbelletjes of andere vertekeningen – moest kunnen genieten van de ingelijste kunstwerken. De prijzen hiervan konden oplopen tot 5 pond (of 100 schellingen). Uiteraard was spiegelglas bovenal de glassoort waaruit spiegels gemaakt waren, ook weer omwille van de foutloosheid van het glas én de gelijkmatigheid van het oppervlak. Hiervan bezat het hôtel d'Ursel meerdere, niet enkel als toiletattribuut of in de *réverbères*, maar bovenal als interieurelement boven de schoorsteenmantels en tussen de vensters – de zogenaamde *trumeaux*. Frappant is dat de glazenier wel regelmatig al deze spiegels onderhield, maar amper leverde.

De glazenier en zijn taken

De glazeniersrekeningen van het hôtel d'Ursel bieden vanuit hun eigen specifieke invalshoek een boeiende kijk op de rijkdom van de familie d'Ursel. Alleen al het grote aantal rekeningen leert ons zoveel. Zo zien we dat de glazenier – net als schaliedekkers, slotenmakers, metselaars, loodgieters, timmerlui, schrijnwerkers, steenhouwers en andere ambachtslui – heel regelmatig langskwam. Anders dan hetgeen men wellicht zou verwachten, is het niet zo dat deze werklieden uitsluitend tijdens de grote verbouwingswerken van 1729 en 1769–'73 opdraafden. Ten eerste gebeurden er in tussentijd nog andere aanpassingen aan het hôtel, zoals een modernisering van het interieur in enkele appartementen op de benedenverdieping of de bouw van een nieuw dienstgebouw. Ten tweede blijkt dat er in het hôtel continu onderhoudswerken dienden uitgevoerd te worden. Wat de ramen betreft, ontbreekt een volledig beeld omdat niet alle rekeningen bewaard zijn gebleven. Maar wat er wél nog is, toont dat de opeenvolgende intendanten van de familie d'Ursel meermaals per jaar een rekening kregen van de glazenier. Hierin somde deze op welke werken hij uitgevoerd had, vaak gespreid over verscheidene maanden. In zijn rekeningen noteerde de glazenier doorgaans behoorlijk nauwkeurig op welke dagen hij gewerkt had. Maar ook specificeerde hij meestal in welk gebouw dit was – de familie bezat immers meerdere huizen en kastelen – én vaak ook in welke kamer. Op die manier weten we dat de glazenier tot soms meerdere malen per maand langskwam. Daarbij werkte hij onder meer in de kastelen van Hingene, Sint-Joost-ten-Node en Bosvoorde, maar vooral in het Brusselse hôtel, alsook in het aanpalende huurhuis.

Rekening van Adolphe Strijckers uit 1784 met vermelding van diverse ruimtes en glassoorten. © Liesbeth Langouche.

De taken die de glazenier uitvoerde, gingen van het maken en herstellen van glas-in-loodpanelen, over het plaatsen van nieuw glas en spiegels, tot het schoonmaken van zowel de ramen als de spiegels. Wat hij niet deed, was het maken van glas of het schilderen op glas. Verder deed hij weleens onderhoud aan de grote luster in de eetkamer. Voor andere objecten waarin glas verwerkt was – zoals de lantaarns, de kaders voor prentkunst en de koets – werd eveneens beroep op hem gedaan. En een aantekening in 1793 – *de Bourse a une miroire pour le vif argente* – doet vermoeden dat hij zelfs de spiegels van een nieuwe laag kwik voorzag. *Vif argente* staat hierbij voor kwikzilver, waarmee spiegels indertijd werden behandeld om spiegelend te zijn. *De Bourse* is mogelijk de persoon bij wie dit kwikzilver was aangekocht.

Logischerwijs waren de venster-gerelateerde activiteiten de meest voorkomende. En blijkbaar was het heel normaal dat er regelmatig herstellingen dienden te gebeuren. Gedurende de hele gedocumenteerde periode bleef deze hoge frequentie namelijk constant. En mocht de familie ontevreden zijn over het uitgevoerde werk, zou niet steeds dezelfde glazenier jaren aan een stuk in dienst zijn gebleven. Enkele namen van glazeniers zijn Nicolas Favet, Jacques Morreaux, Joseph Ancellon, en tot slot Adolphe Strijckers met wat wellicht zijn opvolger was: Antoine Janssens.

Wat betreft dit veelvuldige herstelwerk stond het hôtel d'Ursel trouwens niet alleen. Voor zover de glazeniersrekeningen van andere achttiende-eeuwse stadspaleizen konden vergeleken worden – waaronder het Gentse hôtel d'Haene-Steenhuysse en de bezittingen van de familie Plantin-Moretus in Antwerpen – speelde zich aldaar hetzelfde af. Bewijs is er echter nog niet gevonden om te denken dat zich dezelfde praktijk voordeed als in Parijs in die tijd. Daar werd een soort onderhoudscontract met de glazenier gesloten, dat inhield dat deze één maal per jaar alle vensters uit het hôtel haalde en meenam om ze schoon te maken en te herstellen. Belangrijke ruimtes kregen diezelfde behandeling tweemaal per jaar.⁸ De glazeniers van de familie d'Ursel leken naargelang de noden langs te komen en bij de klant zelf te werken. Het herlodden zal wellicht niet ter plaatse gebeurd zijn, en ook was er al eens sprake van het uithalen van bijvoorbeeld het oude glas-in-lood, of van een raam, hoewel het meestal om een enkel glasstuk ging.

8 J.-F. Belhoste en G.-M. Leproux, 'La fenêtre parisienne au XVIIe et XVIIIe siècles: menuiseries, ferrure et vitrage', *Cahiers de la Rotonde*, 18 (1997) 22.

De meest voor de hand liggende reden om glas te vervangen, was omdat het gebroken was. Ongelukjes, felle windstoten en hagelbuien hadden hier aandeel in. Zeker bij glas-in-lood was regelmatig onderhoud aan de orde. Want onder invloed van de windkracht en het gewicht van het glas kon het loodnetwerk vervormen. Op die manier konden de panelen doorbuigen, waarop de glasstukken konden breken. Daarbij moet rekening gehouden worden met het feit dat het glas indertijd vaak dunner – en dus fragieler – was dan het glas van nu. De veelheid van de herstellingen had uiteraard ook te maken met de grote aantallen ramen die de verschillende gebouwen telden, en hun onderverdeling in diverse glasstukken. Tijdens verbouwingen kwamen er dan ramen bij, of moesten ze aangepast worden. En qua aanpassingen, waren er ook de gewenste moderniseringens volgens de laatste modetrends.

Besluit

Hoewel het hôtel d'Ursel in 1960 gesloopt werd, bestaan er nog tal van documenten die ons in staat stellen ons een beeld te vormen van de indeling, de aankleding én de grootsheid van deze adellijke stadsresidentie. Foto's, schilderijen, plannen gemaakt naar aanleiding van verbouwingen, beschrijvingen door tijdgenoten en correspondentie met de architecten vormen hierbij zeker de basis. Wat evenwel niet veronachtzaamd dient te worden, zijn de rekeningen van de ambachtslui die er werkzaam waren. Zoals de glazeniersrekeningen aantonen, bevatten deze aanvullende of bevestigende informatie met betrekking tot de diverse ruimtes, hun aanzien en aanpassingen. Voor onderzoek naar de geschiedenis van een bepaald gebouw, of naar de gebruikte bouwmaterialen bevatten dergelijke rekeningen onschatbare informatie door de soms grote detaillering waarmee ze opgesteld zijn.

Bovenop de verzameling concrete gegevens met betrekking tot de toen gangbare materialen en prijzen, zijn de rekeningen ook waardevol bronmateriaal waaruit verdere conclusies getrokken kunnen worden. In het geval van de glazeniersrekeningen in het hôtel d'Ursel demonstrenen deze bijvoorbeeld zeer goed hoeveel belang er gehecht werd aan de vensterbeglazing. Niet enkel omdat de ramen regelmatig onderhouden werden, maar ook doordat de glazeniers een beglazingsprogramma volgden dat geheel in de lijn lag met de toenmalige doelgerichte luxe van de verschillende ruimtes. Hoe belangrijker het vertrek, hoe duurder de glassoort. Verder hield men ook rekening met de specifieke kwaliteitseisen van het glas voor bepaalde toepassingen, zoals deuren, lantaarns en koetsen. Specifiek op deze locaties moest het glas immers steviger en/of helderder zijn.

En tot slot komt uit de rekeningen naar voor dat het hôtel mee ging met zijn tijd door het ouderwetse glas-in-lood gaandeweg te vervangen door ramen met houten roedenverdeling en zelfs *grands carreaux*. Het schilderij uit 1772

waarop een raam met grote roedenverdeling afgebeeld staat, is een van de aanwijzingen dat het hôtel d'Ursel reeds vroeg een dergelijk modieuze en dure raamindeling had, overeenkomend met wat de latere foto's en schilderijen weergeven. Toch bleef het glas-in-lood nog lang gehanteerd in de dienstruimtes en andere minder belangrijke ruimtes. Al bij al roepen de glazeniersrekeningen heel wat vragen op, waarvan er ondertussen al enkele zijn beantwoord. De verdere studie ervan, samen met vergelijkbaar materiaal, zal beslist nog meer antwoorden opleveren.

Biografie

Na haar studies Kunstwetenschappen (UGent) en Conservatie & Restauratie (Hogeschool Antwerpen), werkte Liesbeth Langouche achtereenvolgens als restaurator van glasramen en als journalist bij het kunsttijdschrift COLLECT. In 2016 werkte ze aan een onderzoeksproject aan de Universiteit Antwerpen rond het historische gebruik van blank vensterglas. Dit zet ze sinds 2018 verder in een doctoraatsstudie.

Beredeneerde bibliografie

De ontwikkeling van het glazeniersambacht doorheen de eeuwen hangt uiteraard nauw samen met de evolutie van het raam. Wie een eerste duik wil nemen in de geschiedenis ervan, doet er goed aan de publicatie *Het venster, zeven eeuwen techniek en esthetiek* (Gent 1993) ter hand te nemen, dat ontstond onder leiding van Geert Van Doorne. Hoewel het boek gebaseerd is op Gentse voorbeelden, geeft het een klare en gestructureerde kijk op de diverse raamtypologieën en hun materiaalgebruik zoals die ook elders in ons land voorkwamen. Dit kan tevens gevolgd worden in L. Devliegheer en M. Goossens, *Vensters in West-Vlaanderen* (Tielt 1980). Dit is een stuk beknopter, maar rijkt veel beeldmateriaal aan. Met betrekking tot het glazeniersambacht zelf wijdde Joost Caen een hoofdstuk aan de glazeniers (en glasschilders), hun opleiding en organisatie in gilden, van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw. In ditzelfde boek gaat hij uitvoerig in op de diverse materialen die de glazenier nodig had, zoals glas en lood, alsook op diens gereedschap. Joost M.A. Caen, *The production of stained glass in the county of Flanders and the duchy of Brabant from the XVth to the XVIIIth centuries: materials and techniques* (Turnhout 2009). Specifiek voor de zestiende-eeuwse situatie in Gent is het artikel van Marie Christine Laleman en Daniel Lievois interessant. M.C. Laleman en D. Lievois, 'De 16de-eeuwse glasmakersfamilie Lonis', *Stadsarcheologie bodem en monument in Gent*, 17/3 (1993) 5–45. Gericht op Antwerpen, zijn dan weer de artikels van Sabine Denissen en van Jan Van Damme. Elk gaan ze dieper in op het gildewezen, waarbij Denissen zich bijkomend buigt over de materialen van de glazenier. S. Denissen, 'Het glazenmakersambacht te Antwerpen: de vereniging in gilden, de disciplines van het beroep en de voorziening van het materiaal', *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 3 (1985) 15–30; J. Van Damme, 'De organisatie van het Antwerpse glazeniersambacht', *Doorgelicht* (Antwerpen 1999) 4–13.

Een ander zeer instructief artikel is dat van Jean-François Belhoste en Guy-Michel Leproux. Hierin behandelen de auteurs onder meer de opkomst en evolutie van het Franse raam, alsook de diverse glassoorten die gebruikt werden. Hoewel het gericht is op Parijs, bevat het ook voor ons veel relevante informatie. Parijs gold op vele vlakken immers als voorbeeld voor onze contreien. J.-F. Belhoste en G.-M. Leproux, 'La fenêtre parisienne au XVIIe et XVIIIe siècles: menuiseries, ferrure et vitrage', *Cahiers de la Rotonde*, 18 (1997) 15–43.

Tot slot kan ook rechtstreeks informatie gehaald worden uit contemporaine bronnen. Specifiek voor de achttiende eeuw bieden met name Jacques-François Blondel en M. Le Vieil inzicht in de constructie en de uitvoering van ramen. J.-F. Blondel, *De la Distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en général*. Vol. 2. (Parijs 1737–1738); J.-F. Blondel, *Architecture française, ou Recueil des plans, élévations, coupes et profils des églises, maisons royales, palais, hôtels & édifices les plus considérables de Paris*. Vol. 1 (Parijs 1752–'56); J.-F. Blondel, *Cours d'architecture, ou Traité de la décoration, distribution et construction des bâtiments: contenant les leçons données en 1750 et les années suivantes* (Parijs 1777); M. Le Vieil, *L'art de la peinture sur verre et de la vitrerie* (Parijs 1774). Tot slot, en van recentere datum is het handboek van F.C.W. Hopman met instructies voor het beglazen van ramen en het in lood zetten. F.C.W. Hopman, *Theoretisch-practisch huis-, rijtuig - schilders en glazenmakers handboek: behelzende onderricht omtrent alle benoemde Oliën, Verwen, Lakken, Vernissen en andere zaken ... Alles naauwkeurig omschreven ten behoeve van hen die zich in dit vak willen oefenen* (Weesp 1860).

De Brusselse korsettenmaker Antoine Rousseau

**en zijn conflict met het kleermakersambacht
in de late achttiende eeuw.
Een verhaal met politieke connecties
en archieftips.**

Harald Deceulaer

Korsetten werden gedragen tussen de zestiende en de vroege twintigste eeuw, en zijn waarschijnlijk een van de meest controversiële kledingstukken uit de geschiedenis van de mode. Het insnoeren van vrouwenlichamen wordt vaak voorgesteld als de ultieme vorm van onderdrukking. Hoewel korsetten erg tot de verbeelding spreken, en al veel is geschreven over hun mogelijke culturele betekenissen, is nog niet zoveel bekend over hoe ze werden gemaakt en verhandeld. In dit artikel bespreek ik een conflict tussen een Brusselse ondernemer-korsettenmaker en het kleermakersambacht uit de jaren tachtig van de achttiende eeuw, over de organisatie van de arbeid in de sector. Aan de hand van dit conflict verken ik een aantal sporen uit archiefbronnen die soms verrassende perspectieven bieden op vele aspecten van de maatschappij van de late achttiende eeuw: walvissen in het noorden van de Atlantische Oceaan, heidegronden in Brasschaat, de haven van Oostende, een keizer in Wenen en uiteenlopende visies op het lichaam, arbeid, gemeenschap en geschiedenis.

De ruzie tussen korsettenmaker Antoine Rousseau en het kleermakersambacht leidde tot het uithollen van de machtspositie van één ambachtsgilde in Brussel, en indirect zien we in deze periode ook alle ambachten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden verzwakken. Het conflict legt spanningen bloot tussen het Brusselse stadsbestuur en de centrale overheid, en zal mede die centrale overheid aanzetten tot het veranderen van de 'nationale' regelgeving over de organisatie van arbeid.

Het verhaal van Antoine Rousseau is gebaseerd op archiefonderzoek, waarbij verschillende bronnen werden verbonden met elkaar. In archieven sluimeren nog talloze documenten over de geschiedenis van ambachtslieden, ambachtsgilden en ondernemers. In de epiloog van dit artikel breng ik een aantal archiefbronnen voor het voetlicht, en geef ik concrete tips, waarmee lokale historici en heemkundigen zelf aan de slag kunnen.

Bij de studie van ambachtelijke beroepen zijn concrete praktijken cruciaal: de aard van het product, de manier waarop het werd gemaakt, de technische vaardigheden die ervoor nodig waren, het kapitaal dat geïnvesteerd moest worden, de afzetmarkt enzovoort. De ene ambachtsman was immers de andere niet. Laten we daarom beginnen om het product waar het hier om gaat, de korsetten, onder de loep nemen.

Een kleine geschiedenis van het korset

Korsetten ontstonden wellicht in Spanje of Italië in de vroege zestiende eeuw. Ze werden gemaakt van zes stukken zwaar linnen, waarvan twee voor de schouders. Rigider materiaal werd geïncorporeerd, zoals baleinen van walvissen, hoorn of stijf linnen. De korsettenmaker had kracht en technische vaardigheid nodig om baleinen in stukken van dezelfde dikte te snijden, die in het lijfje werden genaaid. Deze drukten tegen het borstbeen en dwongen het lichaam recht te blijven. Vanaf de zestiende eeuw werd rechtop lopen sterker gewaardeerd. Het baleinkorset snoerde de taille in, zodat de romp een onbuigzame vorm kreeg. Volgens de Franse historicus Philippe Perrot ging er een sociaal distinctieve betekenis uit van het korset. Tegenover het volk dat gebukt ging onder armoede en arbeid stonden rijzige lichamen op hoge hakken, die recht gehouden werden door korsetten, en getooid met fraaie kleren.¹

Gebogen stukken balein werden bovenaan aangebracht, zodat de borsten opwaarts werden gedrukt. Tegen 1660 begonnen sommige Franse kleermakers zich te specialiseren in het maken van korsetten. Het waren specialisten met grote technische vaardigheden. Dit kledingstuk verspreidde zich sterker vanaf de late zeventiende eeuw, in de loop van de achttiende eeuw werd het ook goedkoper.² Het korset kreeg heel wat aandacht in de achttiende en negentiende eeuw, en werd vooral het voorwerp van kritiek van medici. Vooral het sterk insnoeren van vrouwen werd bekritiseerd, onder andere omdat het de longcapaciteit beperkte. Volgens sommige dokters zou het samenpersen van het lichaam leiden tot verzwakking. Zij pleitten voor meer beweging en voor het afschaffen van het keurslijf en het baleinenkorset, in het kader van een streven naar meer 'natuurlijkheid'. In de late achttiende eeuw werden korsetten daarom soepeler en lichter. Helemaal aan het einde van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw werd het korset zelfs verlaten. Maar in de negentiende eeuw wordt het korset terug heel populair bij de bourgeoisie, voor de niet-werkende vrouwen.³

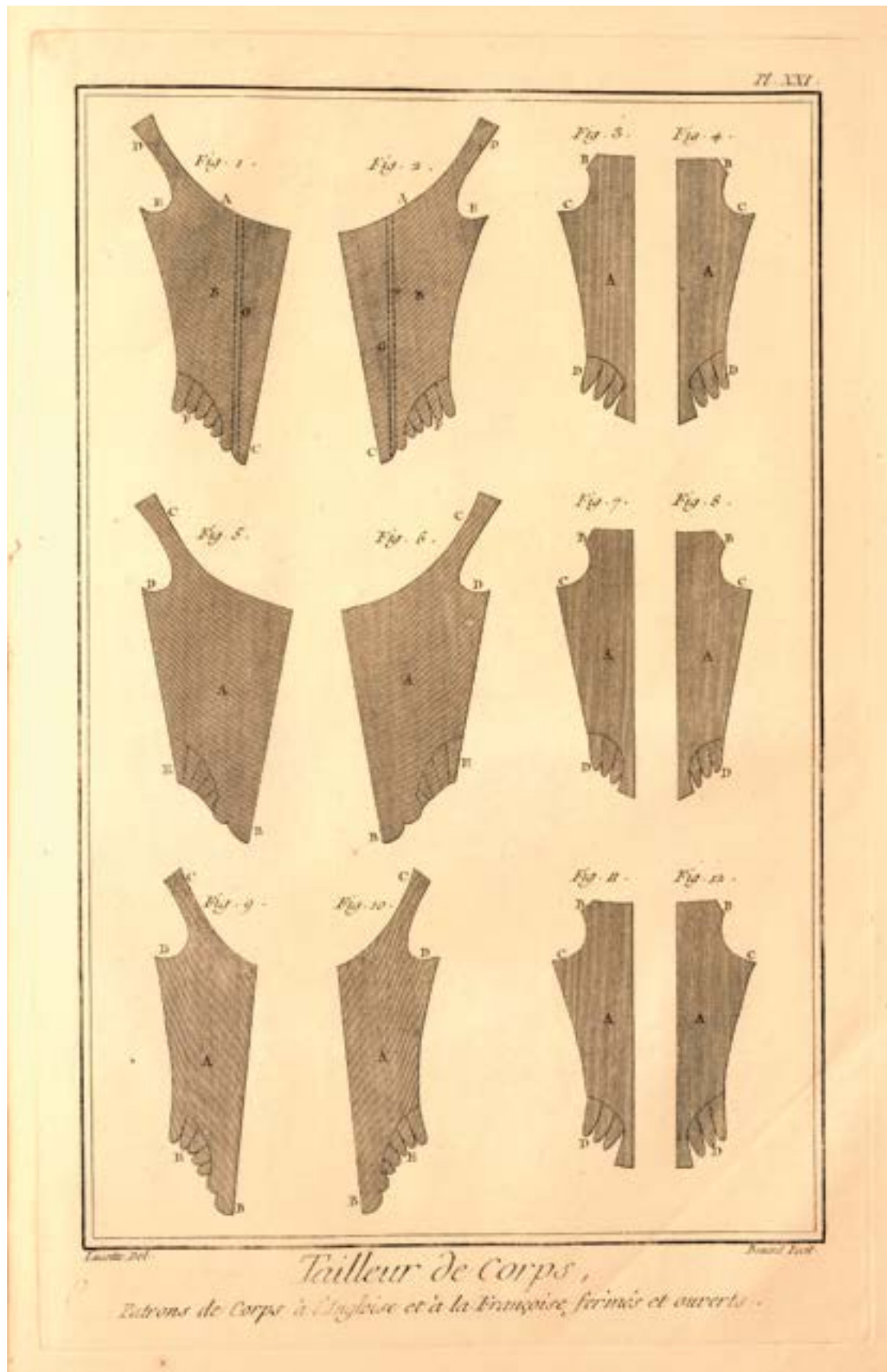
In de beeldvorming rond dit kledingstuk domineren sterke tegenstellingen: vrouwenonderdrukking versus bevrijding; mode versus gezondheid en comfort. Specialisten hebben echter opgemerkt dat korsetten niet altijd even strak moesten worden ingesnoerd, en dat ze vaak ook steun gaven aan de rug. In de twintigste eeuw droegen bijvoorbeeld de Mexicaanse kunstenaar Frida Kahlo en de Amerikaanse president John F. Kennedy een orthopedisch korset omwille van hun rugklachten.⁴ Door sommige vrouwen werd het korset als onmisbaar beschouwd.

1 P. Perrot, *Werken aan de schijn. Veranderingen van het vrouwelijk lichaam in de achttiende en negentiende eeuw* (Nijmegen 1987) 71–72.

2 B. Garnot, 'Le vêtement populaire féminin à Chartres au XVIIIe siècle', in: *112e Congrès national des sociétés savantes* (Lyon 1987); J. Van Rijckeghem, 'Eenvoud en raffinement. Kleding en sieraden te Gent', *Oostvlaamse zanten*, 63 (1988) 42.

3 Perrot, *Werken aan de schijn*, 75–85, 100, 104.

4 Zie voor de geschiedenis van het korset V. Steele, *The Corset. A cultural history* (New Haven en Londen 2001) 1–16.

Patronen van een korset, illustratie uit de *Encyclopédie* van Diderot en d'Allembert (1751–1772), afbeelding uit Topografisch-historische atlas Algemeen Rijksarchief, 1728.

Kortom, het korset kon verschillende betekenissen hebben voor verschillende personen.

In de achttiende-eeuwse volkstellingen komen korsettenmakers in de Zuidelijke Nederlanden enkel voor in Brussel en Antwerpen.⁵ Toch was dit vooral een typisch Brusselse aangelegenheid. In de volkstelling van 1796 werden er in Antwerpen negen korsettenmakers geteld, en in Brussel 23.⁶ Brussel was een belangrijk centrum voor de kledingproductie in de achttiende, negentiende en groot deel van de twintigste eeuw. In 1790 schreef de geleerde Georg Forster in zijn reisverslag: 'Ik herinner me niet dat ik buiten Parijs al ooit op één plek zoveel handen heb gezien die bedrijvig zijn in het maken en verkopen van nieuwe modeproducten.'⁷

Brussel was een belangrijk centrum voor de kledingproductie in de achttiende, negentiende en groot deel van de twintigste eeuw

De baleinen voor de korsetten werden ingevoerd via Nederland of Oostende. Basken, Noren en Engelsen vingden al walvissen met schepen in de vijftiende en zestiende eeuw, maar in de zeventiende en achttiende eeuw werd de walvisvaart gedomineerd door Nederlandse rederijen, die opereerden vanuit verschillende steden.⁸ Jaarlijks voeren zo'n 200 Nederlandse walvisschepen het zeegat uit, die zo'n 500 tot 2.000 walvissen vingden, vooral om de olie en vetten. Niet alle walvissen hebben baleinen. Van de 75 soorten walvisachtigen, hebben er tien baleinen, waarmee ze het zeewater zeven om hun voedsel (kleine organismen in het zeewater) op te nemen. Sommige types walvissen hebben zo'n 500 baleinen in hun mond, die twee à drie meter lang worden. De baleinen moesten eerst worden bewerkt, voordat ze in een korset konden worden genaaid. Het bewerken van baleinen (weken, koken, plooiën) was een vaardigheid die zich ontwikkelde in de zeventiende eeuw in de Nederlandse Republiek.⁹ Deze vaardigheid werd naar verluidt geïntroduceerd in Brussel in 1679. In dat jaar verhuisde Jacobus van Stalraven van Antwerpen naar de hoofdstad waar hij het poorterschap verwierf. Hij was gespecialiseerd in het bewerken van baleinen van walvissen, en hij beweerde dat deze vaardigheid tot dan toe ontbrak in Brussel.¹⁰

In dit artikel zullen we focussen op een debat over de productie van korsetten, en belichten we hoe de groeiende markt voor korsetten spanningen creëerde met de corporatieve arbeidsorganisatie van het kleermakersambacht in Brussel. Maar wat was eigenlijk een ambacht?

Een kleine geschiedenis van de ambachten

Tussen de dertiende, veertiende eeuw en het einde van het ancien régime in 1794–1795 functioneerden in de meeste Europese steden ambachten, ook wel gilden of 'corporaties' genoemd. Ze groepeerden personen die een bepaald ambachtelijk beroep uitoefenden, zoals bakkers, kleermakers, wevers, tingieters, metselaars, schrijnwerkers, zilversmeden enzovoort. Iedereen die zo'n beroep wou uitoefenen, moest lid worden van het ambacht, en zich houden aan zijn regels. Om lid te worden moest je vaak

5 B. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca. 1750 – ca. 1790)* (Brussel 1999) 65–68.

6 Deze cijfers kregen we van Bruno Blondé. In de Nederlandse Republiek waren de rijglijfmakers of keurslijfmakers vooral actief in Amsterdam, B. Panhuysen, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500–1800)* (Amsterdam 2000) 122–123.

7 G. Forster, *Voyage philosophique et pittoresque, sur les rives du Rhin, à Liège, dans la Flandre, le Brabant, la Hollande etc. fait en 1790 Traduit de l'Allemand avec des notes critiques sur la Physique, la Politique et les Arts, par Charles Pougens* (Parijs jaar III) 80. Zie over de Brusselse kledingsector H. Deceulaer, 'Fashion, innovation and regional distribution. The clothingtrades in Brussels (sixteenth – eighteenth centuries)', in Katlijne Van der Stighelen, Leen Kelchtermans en Koenraad Brosens (eds.), *Embracing Brussels. Art and Culture in the Court City, 1600-1800* (Turnhout 2013) 21–42.

8 R. Vaughan, 'Historical survey of the European whaling industry', in H.K.S. Jacob en K. Snoeijs (eds.), *Arctic whaling: proceedings of the International Symposium arcting whaling* (Groningen 1984) 121–134.

9 'Walvisvaart in prent en voorwerp', in *Het Peperhuis Mededelingen Zuiderzee Museum*, 1 (1977) 3–6.

10 J. Caluwaerts, *Poorters van Brussel, 1350-1795, II, 1601-1695* (Brussel 2000) 283.

'poorter' zijn. Als poorter was je een officiële inwoner van de stad, had je een soort stedelijke 'nationaliteit', die recht gaf op juridische bescherming. Bijna altijd moest je een leertijd hebben vervuld om lid te worden van een ambacht. Ambachten waren bijna altijd uitsluitend verenigingen van mannen. Vrouwen werkten vaak wel mee in ambachtelijke bedrijfjes, maar speelden meestal geen officiële rol in het ambacht. Nadat je een leertijd had gedaan, kon je knecht worden bij een meester, of zelf meester worden. Hiervoor moest je een bepaald bedrag ('inkomgeld') betalen aan het ambacht, vaak ook een meesterproef afleggen (een werkstuk volgens de regels afleveren) en soms ook het ambachtsbestuur trakteren op een maaltijd. Meesters konden rekenen op een soort sociale bescherming. Er was vaak een maximum aantal knechten, leerjongens of werkinstrumenten vastgelegd, om te vermijden dat grote, kapitaalkrachtige meesters hun collega's uit de markt zouden drukken. Dikwijls had een ambacht ook systemen van onderlinge steun bij ziekte of armoede. Ambachten hadden een patroonheilige, en soms ook een eigen altaar of kapel in een kerk, al dan niet gekoppeld aan een broederschap. Ze stapten mee op in de processies en ommegangen. In vele steden waren de ambachtsgilden ook trotse bezitters van gildehuizen. In vele steden van de Zuidelijke Nederlanden hadden de ambachtsgilden in de late middeleeuwen een politieke vertegenwoordiging veroverd in het stadsbestuur. In Brussel waren de ambachtsgilden tussen 1421 en 1795 gegroepeerd in negen koepelstructuren of 'Naties', die een van de drie leden van het stadsbestuur vormden.¹¹

- 11 K. Van Honacker, 'De politieke cultuur van de Brusselse ambachten in de achttiende eeuw: conservatisme, corporatisme of opportunisme?', in C. Lis en H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachtsgilden in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) 179–230.

Quirijn van Brekelendam, werkwinkel van een kleermaker, ca. 1653, Worcester Art Museum, Verenigde Staten.

Tussen de vijftiende en de achttiende eeuw deden zich heel wat veranderingen voor in de ambachtswereld. De ambachtsgilden zetten stevast sterk in op de kwaliteit van hun producten. Maar in de loop van de zeventiende en vooral achttiende eeuw kwamen meer goedkopere en modieuze goederen op de markt, waarbij de intrinsieke waarde en kwaliteit wat minder belangrijk werd. In sommige sectoren ontstonden grotere bedrijven, terwijl heel wat kleine meesters proletariseerden. Zeker in de exportsectoren werd onderaanneming sterk verspreid: grote meesters die kleine meesters in dienst namen. Deze grotere sociale polarisering kwam de samenhangigheid binnen de ambachten niet ten goede. Het enthousiasme voor gemeenschappelijke misvieringen, feesten of maaltijden kalfde dan ook af.

Het conflict dat centraal staat in dit artikel speelt zich af in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, en we zullen zien dat deze tendensen zich ook hier manifesteren: een (relatief) nieuw, modieus product, het ontstaan van een groter bedrijf, onderaanneming, en interne spanning binnen het ambacht van de kleermakers.

Naast de economische evoluties is ook de politieke context belangrijk om het conflict te begrijpen. Het conflict start in 1780, het jaar waarin keizerin Maria-Theresia (1717–1780) werd opgevolgd door haar zoon Jozef II (1741–1790). Deze wou talloze politieke, juridische, economische en religieuze hervormingen doorvoeren, zoals godsdienstvrijheid voor Joden en Protestanten, afschaffing van de 'nutteloze' kloosters, invoeren van provincies en één regeringsraad, en het vervangen van alle rechtbanken door een nieuwe juridische structuur. De jaren tachtig vormden een ommekeer in de houding van de centrale overheid ten aanzien van de ambachtsgilden en lokale besturen. Tot dan probeerden ze openlijke conflicten te vermijden, maar vanaf 1780 vaardigde de centrale overheid steeds meer maatregelen uit die de positie van ambachtsgilden en lokale besturen verzwakten.¹²

Korsettenmaker Antoine Rousseau versus het Brusselse kleermakersambacht

Een van de belangrijkste producenten en handelaars in korsetten in de tweede helft van de achttiende eeuw is de Brusselaar Antoine Marie Joseph Rousseau.¹³ Hij was meester-kleermaker geworden in het kleermakersambacht in 1758.¹⁴

Jean van Nicolaas Luffien	150 : 0
Jean van Antoinis Martelquid	150 : 0
Jean van Judocus de Gram	150 : 0
Jean van Antoinis van Gumburgit	150 : 0
Jean van Johannes Baptistus Gynvoell	150 : 0
Jean van Antoinis Gouffran	150 : 0
Jean van Johannes de Groot	150 : 0

Registratie van betaling van kleermakers om meester te worden in het kleermakersambacht, 1758 (150 gulden). Antoine Rousseau staat op de tweede rij van onder. Rekeningboek kleermakersambacht, 1758–1759, Rijksarchief Brussel, Ambachten 872.

- 12 C. Lis en H. Soly, 'Entrepreneurs, corporations et autorités publiques au Brabant et en Flandre à la fin de l'Ancien Régime', *Revue du Nord*, LXXVI (1994) 736–737; B. De Munck, *Guilds, labour and the urban body politic: fabricating community in the Southern Netherlands, 1300–1800* (New York 2018) 281–282.
- 13 Zijn ouders waren Marie Dousedans en Antoine Rousseau. Marie Dousedans sterft als weduwe op 29 april 1784 in het huis van haar zoon Antoine Marie Joseph Rousseau, overlijdensakte in parochieregisters Sint-Michiel en Sint-Goedele. We vonden geen doopakte of huwelijksakte van Antoine Marie Joseph Rousseau in de Brusselse parochieregisters, wat suggereert dat hij niet in Brussel geboren of getrouwd was.
- 14 Rijksarchief Brussel (verder RABRU), Ambachten 872, rekening van 1758–1759. Hij betaalde het normale bedrag van 150 gulden meestergeld, wat betekent dat zijn vader geen kleermaker was, want meesterszonen betaalden minder.

In 1780 schrijft hij dat hij zich specialiseert in het maken van korsetten voor vrouwen en kinderen. Zijn bedrijf kent een grote uitbreiding, omdat hij ze kon maken *'dans la dernière perfection, par rapport à la souplesse à la facilité d'en faire usage et de donner aux personnes, pour lesquelles ils sont destinés, la contenance requise'*. Rousseau loopt hoog op met zijn ambachtelijke vaardigheden, die hij omschrijft als *'talent', 'gout', 'l'art'* en *'secret'*. Dit geheim is onder andere *'de tailler, polir et préparer les baleines'*. Naar eigen zeggen is hij zowat de enige in Brussel die dit beheerst, naast één andere, stokoude persoon. Hij verkocht deze bewerkte baleinen ook door aan de winkels en de kleermakers in de stad. In Brussel zou hij al snel veel succes hebben gehad, en sinds 1765 zou hij duizenden korsetten hebben uitgevoerd naar Frankrijk, Holland en het prinsbisdom Luik. In deze periode kennen de Oostenrijkse Nederlanden een sterke economische groei. De Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775–1783) zal een extra boost geven aan deze bloeiperiode, omdat Frankrijk en Nederland de kant kiezen van de Amerikaanse revolutionairen, en Oostende de enige neutrale haven wordt tussen Portugal en Oost-Friesland.¹⁵ Heel wat buitenlandse schepen gaan varen onder Zuid-Nederlandse vlag, vanuit Oostende. Dit stimuleert sterk de invoer en de transithandel, en zal ook de aanvoer van baleinen vergroten, die werden ingevoerd via Oostende. In de vroege jaren tachtig wordt er zelfs kortstondig walvisvaart georganiseerd vanuit Oostende.¹⁶

Korsettenmakers stonden inderdaad letterlijk dicht bij hun vrouwelijk cliënteel

Om aan de grote vraag naar korsetten te voldoen, heeft Rousseau naar eigen zeggen al jaren meer dan zestig arbeiders in dienst, zomer en winter, terwijl vele meester-kleermakers hun knechten geen werk konden geven in de winter. Als dit klopt, leidt hij een van de grootste kledingbedrijven uit de achttiende eeuw. Tegelijk schrijft hij dat hij bij klanten thuis hun maten komt opmeten. Korsettenmakers stonden inderdaad letterlijk dicht bij hun vrouwelijk cliënteel.¹⁷ Waarschijnlijk werkt Rousseau dus op twee marktsegmenten tegelijk: korsetten op maat voor de lokale markt en een soort 'massaproductie' voor de export. De dekens (het bestuur) van het kleermakersambacht merken smalend op dat hij een *'manie'* had *'de rouler de l'une ville à l'autre pour se procurer et solliciter des chalans'*.

Op 19 juli 1780 daagt het kleermakersambacht Antoine Rousseau voor de schepbank van Brussel. Volgens hen mag hij maximum tien knechten in dienst nemen. Meer personen tewerkstellen kan, maar boven de tien knechten moet hij volgens de dekens andere meester-kleermakers in dienst nemen via onderaanneming (en dus misschien aan hogere lonen). Hierbij baseren ze zich op een ordonnantie van honderd jaar vroeger, van 2 december 1680.¹⁸ Het kleermakersambacht verdedigt dus de belangen van kleinere meesters, die zelf te weinig werk hebben, en die hopen om in onderaanneming te kunnen werken voor Antoine Rousseau. Het is mogelijk dat Rousseau werk uitbesteedt bij knechten, die gedeeltelijk thuis werken. Bij de Amsterdamse korsettenmakers is dat alleszins het geval in de achttiende eeuw. Deze laten hun producten *'meerendeels buitens huys, door knechts op kamers in kelders en elders ...maaken, naayen en completeeren'*.¹⁹

15 F. Antoine, 'La guerre d'indépendance américaine et la tentative de relance du commerce international des Pays-Bas méridionaux' in E. Schnakenbourg (dir.), *Neutres et neutralité dans l'espace Atlantique durant le long XVIIIe siècle (1700-1820). Une approche globale. Neutrals and neutrality in the Atlantic world during the long eighteenth century (1700-1820) A global approach* (Bécherel 2015) 299–316.

16 J. Parmentier, 'Ostend whalers in Spitsbergen and the Davis Strait: the history of the Ostend whaling company, 1727–1734', *The American Neptune. Maritime History & Arts*, 57 (1997), 33.

17 Perrot, *Werken aan de schijn*, 52.

18 RABRU, Ambachten 863, 2 december 1680.

19 Panhuysen, *Maatwerk*, 20. In Amsterdam en Parijs werden korsetten ook vaak door vrouwen gemaakt. C.H. Crowston, *Fabricating Women. The Seamstresses of Old Regime France, 1675-1691* (Durham en Londen, 2001) 74–78. Hiervan hebben we geen sporen gevonden voor Brussel. Mogelijk werkten Brusselse vrouwen vooral in de kantsector.

Antoine Rousseau verzet zich tegen het voorstel van de kleermakers. In augustus 1780 dient hij twee verzoekschriften in bij de Geheime Raad, met de vraag om hem toestemming te geven om met meer dan tien knechten te werken.²⁰ De Geheime Raad was het belangrijkste bestuursorgaan van de centrale overheid, vergelijkbaar met een soort ministerraad. Door onmiddellijk 'hogerop' te gaan, probeert Antoine Rousseau een vonnis van de Brusselse schepenvank te omzeilen. Dat was geen gek idee, want de centrale overheid was zich in de tweede helft van de achttiende eeuw steeds kritischer gaan opstellen tegen de ambachtsgilden. In 1773 was bijvoorbeeld de ordonnantie uitgevaardigd die de rol van de Sint-Lucasgilden sterk beperkte, ondanks het verzet van de stadsbesturen van Antwerpen, Brussel en Leuven. De Sint-Lucasgilden groepeerden traditioneel de kunstenaars. André Corneille Lens (1739–1822), de neo-klassieke hofschilder van landvoogd Karel Van Lotharingen (1712–1780), was de inspirator van deze ordonnantie.²¹ Kunstenaars waren sinds 1773 niet meer gedwongen om lid te worden van de Sint-Lucasgilde. In dit verband is het misschien wel betekenisvol dat Rousseau refereert aan de wereld van kunst en inspiratie, door zijn vaardigheden te omschrijven als een 'art'.

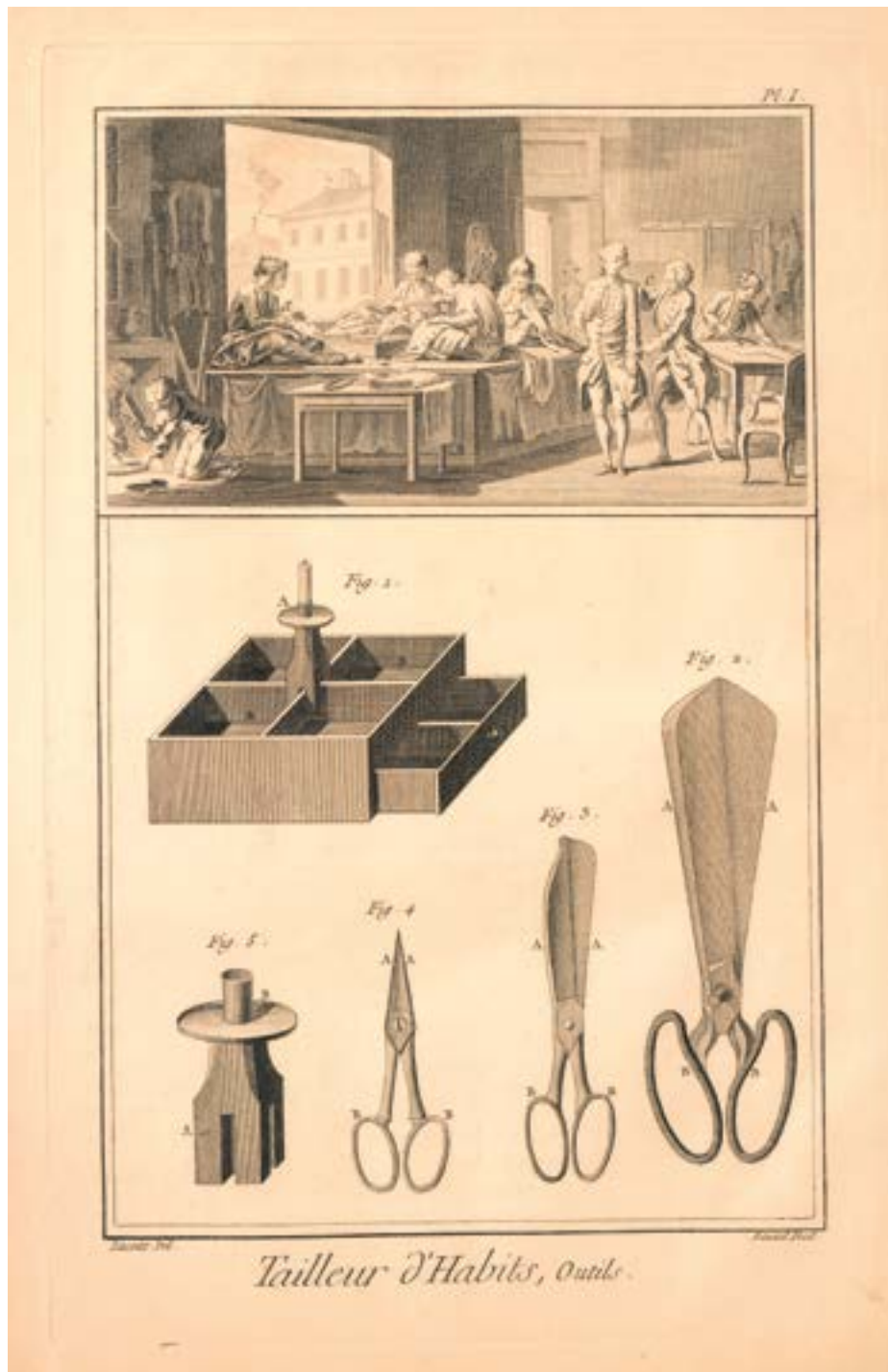
Traditie, oude regels en het gewoonterecht werden normaal gezien hoog in het vaandel gedragen, maar rond 1780 was dit dus al aan het veranderen

Volgens Antoine Rousseau wordt de regel van maximum tien knechten al lang niet meer nageleefd. Deze is volgens hem oubollig en voorbijgestreefd, tot stand gekomen in '*les temps les plus réculés*'. Zo'n retorische positie, gericht op vooruitgang, was eerder uitzonderlijk in het ancien régime. Traditie, oude regels en het gewoonterecht werden normaal gezien hoog in het vaandel gedragen, maar rond 1780 was dit dus al aan het veranderen. De regel van maximum tien knechten is volgens hem ook enkel van toepassing op de lokale markt, terwijl hij ook en vooral uitvoert naar klanten buiten Brussel. In Antwerpen en Leuven bestond deze regel trouwens niet. Antoine Rousseau voert een sterk pleidooi voor economische vrijheid, efficiëntie en concurrentie, waarbij hij het voorbeeld aanhaalt van de koetsmakers en de hoedenmakers, die geen beperkingen meer werden opgelegd, en die sterk waren gegroeid in de jaren en decennia daarvoor. Toch pleit hij niet voor het afschaffen van het kleermakersambacht of voor de afwezigheid van corporatieve regels. Integendeel, hij vindt dat het kleermakersambacht de Franse import van kleding zou moeten bestrijden, terwijl de dekens deze geen strobreed in de weg leggen. Ook denkt hij dat de vakkennis in het ambacht achteruit gaat. Volgens hem worden er teveel jongeren toegelaten tot het meesterschap, die het vak nog niet goed beheersen. Tenslotte doet het ambacht ook niets aan het feit dat vele kleermakers ook tegelijk oudkweeker zijn, terwijl dit eigenlijk verboden is.

De Geheime Raad stuurt het verzoekschrift van Antoine Rousseau door naar het stadsbestuur van Brussel, met de vraag om hun advies. Op hun beurt

20 Het grootste deel van de documenten over dit conflict zijn te vinden in Algemeen Rijksarchief (hierna ARA), Geheime Raad, Oostenrijkse periode, kartons, 435.

21 A. Jacobs en P. Loze, 'André Corneille Lens', in Denis Coekelberghs en Pierre Loze (dir.), *1770-1830 Autour du Neo-Classicisme en Belgique* (Brussel 1985) 67–68. Over de Sint-Lucasgilde in de 16de eeuw in Antwerpen: Natasja Peeters, 'The guild of Saint Luke and the painter's profession in Antwerp between c. 1560 and 1585: some social and economic insights', in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, Envisioning the artist in the Early Modern Netherlands*, 51 (2009) 136–163. Zie voor de Noordelijke Nederlanden in de 17de eeuw M. Prak, 'Painters, Guilds and the Art market during the Dutch Golden Age', in S.R. Epstein en Maarten Prak (eds.), *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400-1800* (Cambridge 2008) 143–171.

Werkinstrumenten en atelier van een kleermaker, illustratie uit de *Encyclopédie* van Diderot en d'Allembert (1751–1772), afbeelding uit Topografisch-historische atlas Algemeen Rijksarchief, 1728.

raadplegen zij het kleermakersambacht. De dekens van de kleermakers (althans bij monde van hun advocaat, Joannes-Baptista Thielens)²² reageren in oktober 1780 met legalistische en historische argumenten. Ze argumenteren dat de wet (in casu de ordonnantie van 1680) moet worden nageleefd, dat deze verbonden is met de fundamentele privileges van het ambacht en het stadsbestuur van Brussel. Tegelijk maken ze een vergelijking met de klassieke oudheid, een thema dat erg in de mode was in de late achttiende eeuw.

22 Zijn naam staat onderaan de tekst, uit het rekeningboek van de kleermakers blijkt dat ze in 1784 728 gulden betalen aan advocaat Thielens, RABRU, Ambachten, 873. Biografische gegevens over Thielens bij J. Nauwelaers, *Histoire des avocats au souverain Conseil de Brabant II* (Brussel 1947) 302.

Zij vergeleken de ambachtsgilden in Brussel en Brabant met de stadsstaten uit de Griekse Oudheid. Net zoals *'cette troupe de republics dont etoit composée l'ancienne Grèce'*, hadden de ambachten de neiging om onderling conflicten aan te gaan, stelden de dekens. Maar dankzij de wijsheid waarmee de stedelijke bestuurders ordonnanties uitvaardigden, was er publieke rust en de goede orde tussen de burgers.²³ Hiermee smeerden de dekens stroop aan de baard van het Brusselse stadsbestuur, en probeerden zij steun te zoeken bij het lokale bestuur, terwijl hun tegenstander zijn heil zocht bij de centrale overheid. In één beweging probeerden ze zich het thema van de Oudheid toe te eigenen, waarvoor veel interesse bestond bij de politieke en culturele elites uit hun tijd. Onder andere door de opgravingen in Herculeum en de geschriften van de kunsthistoricus Johan Winckelmann (1717–1768) en de al genoemde Andre Corneille Lens, kende het classicisme een grote bloei in de architectuur en de beeldhouwkunst in de late achttiende eeuw. De 'eenvoud, soberheid en natuurlijkheid', de *'edle Einfalt und stille Größe'* van de Oudheid kreeg ook een morele en politieke betekenis als kritiek tegen de vormelijke overdadigheid uit de zeventiende en vroege achttiende eeuw (barok en rococo). Het neo-classicisme werd de vormtaal van de Verlichte hervormers uit de late achttiende eeuw.²⁴ Verwijzingen naar de Oudheid zou je dus eerder verwachten in een discours dat tegen de ambachtsgilden gericht was, maar in hun vertoog keren de dekens van de kleermakers deze logica helemaal om.

Het discours van de kleermakers valt niet in dovemansoren bij het stadsbestuur. In hun advies van 13 december 1780 reageert de Brusselse stadsmagistraat erg afwijzend tegen het rekest van Rousseau. Hun argumentatie was vooral sociaal van aard. *'Il n'est pas douteux que le législateur préfère une fortune commode et aisée de plusieurs familles à l'opulence d'un ou de deux artisans dont le lucre absorbe la subsistence de leurs compagnons et en fait autant de citoyens misérables, inutiles et souvent même pernicieux à l'état'*. Volgens het Brusselse stadsbestuur moest Rousseau een deel van zijn winst delen met andere meesters, door hen in onderaanneming aan te nemen, boven de tien knechten die hij mocht tewerkstellen. Tegelijk verdedigen ze de ambachtsgilden in het algemeen: *'l'établissement des métiers n'a jamais été nuisible au progrès ni à l'activité du commerce dans ce pays non plus que dans d'autres états commerçants'*.

Antoine Rousseau van zijn kant, probeert het hangende proces voor de schepenbank te laten schrappen. In een niet gedateerd rekest argumenteert hij dat de dekens van de kleermakers niet zomaar een proces mochten beginnen. Tien jaar eerder, in 1770, had de centrale overheid immers een plakkaat uitgevaardigd waarin werd gestipuleerd dat ambachtsgilden enkel een proces konden opstarten na een positief advies van drie advocaten. Daarop reageert de centrale overheid met een decreet van de landvoogden Maria Christina van Oostenrijk (1742–1798) en Albert Casimir van Saksen Teschen (1738–1822), dat zo'n advies inderdaad moet worden ingewonnen, op kosten van het ambacht. Op 25 augustus 1781 geven drie advocaten hun advies. Volgens hen heeft het ambacht het recht aan hun kant, aangezien de ordonnantie van 1680 op de bedrijfsgrootte nog steeds van kracht is. Daarenboven blijken ook zij niet ongevoelig voor de sociale kwestie: *'wij moeten presumeren dater hedendaegs nog is subsisterende de selve inductive reden van die ordonnantie dewelcke voor oorsaeke van haere existentie is medebrengeende, dat het meestendeel van de vrijmeesters niet en hadden levensmiddelen, voor hun, hunne vrouwen ende kinderen'*.²⁵

23 ARA, Geheime Raad, Oostenrijkse periode, kartons 435, 24 oktober 1780.

24 D. Jarrassé, *La peinture française au XVIIIe siècle* (Parijs 1998) 31, 162–165; R. Mortier, 'Diderot contre Boucher ou le refus du Rococo', in *Etudes sur le XVIIIe siècle*, 18 (1991) 151–157.

25 Stadsarchief Brussel 1009 (copyboek 46), 2 en 25 augustus 1781.

We moeten hierbij opmerken dat de knechten van de korsettenmaker helemaal geen belang hebben bij de door het ambacht voorgestelde beperking. Integendeel, als de bewering van Rousseau klopt dat hij zestig knechten in dienst had, zouden zo'n vijftig onder hen hun werk verliezen, als het maximum aantal van tien knechten zou worden opgelegd. Het kleermakersambacht verdedigt in dit conflict duidelijk de belangen van de kleine meesters tegen een grote ondernemer, maar niet die van de knechten.

De 'Brasschaatse connectie' en de rol van de centrale overheid

In de loop van het conflict maakt Rousseau een interessante opmerking. Hij beweert dat hij al enige tijd een aanbod heeft gekregen om zijn bedrijf te verplaatsen naar Brasschaat bij Antwerpen, *'avec tout ces ouvriers, pour quel effet on lui presente un emplacement convenable et du logement pour 100 ouvriers et plus avec leurs familles, et à chacun un bonnier de terre'*. Dit zou volgens hem een *'dépopulation de la ville'* veroorzaken. Naar eigen zeggen wil hij niet ingaan op dit voorstel, *'attaché comme il est à sa patrie'*, maar het conflict met het kleermakersambacht doet hem wel twijfelen, ook al zou hij zijn vrouw van 73 jaar zo'n verhuis niet willen aandoen.²⁶ Ongetwijfeld is dit een retorisch truc om druk uit te oefenen op de lokale overheid. Een verplaatsing van de productie van een modieus luxeartikel als het korset naar een dorp bij Antwerpen lijkt niet de meest realistische optie. Zowel de connecties met de vele rijke klanten in en rond Brussel, als de aanvoer van grondstoffen als textiel of kant lijkt minder evident in Brasschaat.

Toch is deze opmerking niet zonder betekenis, want ze legt een deel van Rousseau's politieke en sociale netwerk bloot. De heer van Brasschaat is baron Frédéric Eugene François de Beelen-Bertholff (1729–1805).

Hij had in 1769 2.200 hectaren (1.616 bunders) verworven in Brasschaat, van prins Nikolaas-Leopold van Salm-Salm, hertog van Hoogstraten. De Beelen wil deze heidegrond laten ontginnen. Hij is niet de enige. In deze periode proberen nog andere ondernemende edellieden om heidegronden in handen te krijgen om er landbouwgronden van te maken. Dit stuit trouwens vaak op het verzet van lokale boerengemeenschappen, zoals in Brecht en de streek rond Turnhout. Om het project van de Beelen-Bertholff te stimuleren, verlenen de Staten van Brabant een vrijstelling van vijf procent belasting op al de op te richten gebouwen, vrijstelling van de gebruikelijke tienden en vrij vervoer van materialen en producten. In ruil daarvoor moet de Beelen een kapel bouwen, de Bredabaan laten verlengen, acht windmolens

Afbeelding van Frédéric de Beelen-Bertholff (1729–1805), griffier van de Raad van Financiën en heer van Braschaat. Hij nodigde wellicht Antoine Rousseau uit om zich te vestigen in Brasschaat. Collectie Heemkundige Kring Breesgata Brasschaat.

26 Zijn echtgenote was Marie Jeanne Poinette of Poirette, die overleed op 13 december 1784, overlijdensakte Sint-Michiel en Sint-Goedele. Haar doopakte komt niet voor in de parochieregisters van Brussel, wat suggereert dat ze elders geboren was.

oprichten en ieder jaar minstens een tiende van het verworven terrein ontginnen en blijvend laten bewerken. In 1770 worden deze voordelen bevestigd door de Geheime Raad. De Beelen heeft er dus alle belang bij dat er nieuwe bewoners komen op de heidegrond in Brasschaat. Daarom verkoopt hij verschillende stukken grond aan derden in de jaren zeventig, en trekt onder andere personen uit Gent en Parijs aan, die zich effectief vestigen in Brasschaat. Zelf laat hij er een kasteel bouwen, het Beelenhof, dat klaar is in 1779.²⁷

- 27 Zie G. Guyot, 'Beelen Bertholf in de Brasschaatse heide', in *Breesgata, Brasschaatse heemkundige kring*, 5 (1982) 5-16; F. Bellens, 'Van kastelen en domeinen', in *Brasschaat van heidegrond tot park-gemeente* (Brasschaat 1980) 183-260.

Afbeelding van het Beelenhof in Brasschaat (Bellenhof in de volksmond) gebouwd in opdracht van Frédéric de Beelen-Berthoff in 1779. Collectie Heemkundige Kring Breesgata Brasschaat.

In het kader van deze discussie, is de rol van de Beelen in de centrale overheid in Brussel belangrijker dan zijn activiteiten op zijn domein in Brasschaat. De baron woont immers niet in Brasschaat, maar wel in Brussel, waar hij sinds 1760 griffier en secretaris is van de Raad van Financiën, zowat het 'ministerie van economische zaken' in de achttiende eeuw. Zijn jongere halfbroer, Maximilien Jean Albert Joseph de Beelen-Bertholff (1738–1798), die net als hijzelf in de Hoogstraat in Brussel woont, is auditeur van de Rekenkamer. De Rekenkamer was bevoegd voor het beheer van het vorstelijk domein, toezicht op lokale ambtenaren en registratie. Maximilien de Beelen beheert een hele reeks belangrijke economische dossiers in de tweede helft van de achttiende eeuw, zoals de uitbouw van Oostende als economisch centrum van navigatie en visvangst, het Comité voor de volkstelling van Luxemburg en het kadaster in Limburg. Maximilien werd door de voorzitter van de Rekenkamer omschreven als een '*homme à projets, et ceux qu'il a formé n'étaient pas toujours bien réfléchis*' – een kritiek die ook lijkt op te

gaan voor de uitnodiging aan onze Brusselse korsettenmaker om zich te vestigen in Brasschaat. Hoe het ook zij, de gebroeders de Beelen-Bertholff zijn leden van de Verlichte ambtsadel met een grote interesse voor handel, landbouw en economische ontwikkeling in het algemeen. Frederic de Beelen-Bertholff zal in 1783 benoemd worden tot '*conseiller de commerce*' omwille van zijn grote kennis van '*les productions, fabriques et manufactures de ce pais, ainsi que sur les matières relatives aux intérêts du commerce en général et de la navigation*'. In datzelfde jaar wordt hij zelfs naar de Verenigde Staten gestuurd met de bedoeling om een handelsverdrag te sluiten tussen de Oostenrijkse Nederlanden en de jonge Amerikaanse Republiek.²⁸ Hij vestigt zich in Philadelphia, waar hij lid wordt van de American Philosophical Society, en waar hij zal sterven in 1805.

Rond 1780 waren de Beelen-Bertholffs dus relatief belangrijke personen in de centrale overheid, die rechtstreekse contacten onderhield met de echte *decision-makers* zoals Patrice de Neny (1716–1784), voorzitter van de Geheime Raad, Joseph en Henri de Crumpippen (respectievelijk 1737–1809, kanselier van Brabant en 1738–1811, secretaris van State en Oorlog) en Martin Joseph de Mullendorf (1717–1785), voorzitter van de Rekenkamer. Ze lijken regelmatig ook rechtstreeks van deze contacten te profiteren.²⁹

Hoe Antoine Rousseau met Frédéric de Beelen in contact was gekomen, weten we niet. Maakte hij misschien korsetten voor diens vrouw of dochters? Gezien het economisch en politiek profiel van de Beelen, is het niet onlogisch dat hij de korsettenmaker steunde in zijn strijd tegen het kleermakersambacht. Heeft hij hem misschien ingefluisterd om zich rechtstreeks naar de Geheime Raad te wenden? In een andere opmerking van Antoine Rousseau uit zijn rekest aan de Geheime Raad, kunnen we mogelijk opnieuw de schaduw van de Beelen zien. Rousseau merkt op dat de Geheime Raad recent een uitzondering op de regels had toegestaan ten voordele van een hoedenmaker uit het Waasland die zich wou vestigen in Gent. De Beelen kende de economische discussies uit zijn tijd goed, en daarenboven was zijn vrouw afkomstig uit Sint-Niklaas, zijn schoonvader was hoogschepen van het Land van Waas.³⁰

Gezien het economisch en politiek profiel van de Beelen, is het niet onlogisch dat hij de korsettenmaker steunde in zijn strijd tegen het kleermakersambacht

Het conflict tussen Antoine Rousseau en het Brusselse kleermakersambacht sleepte nog enkele jaren aan, zonder dat er een definitief vonnis werd geveld. In de vroege jaren tachtig doen zich nog andere spanningen voor tussen ambachtsmeesters, ondernemers, knechten en lokale besturen over deze problematiek. In december 1783 verzamelen de knechten van de Brusselse schrijnwerkers zich voor het gebouw van de Raad van Brabant,

28 Zie de notities over Frédéric en Maximilien de Beelen-Bertholff in C. Bruneel en J.P. Hoyois, *Les grands comis du gouvernement des Pays-Bas Autrichiens* (Brussel 2001) 89–95.

29 Frédéric de Beelen verkreeg onder andere een octrooi in 1776 om de Bredabaan te laten verlenen tot aan zijn kasteel het Bellenhof, dit terwijl de Antwerpse zakenman en bankier Charles de Proli een ander tracé had voorgesteld (naar zijn gronden), F. Bellens, 'Bredabaan, verkeersweg en levensader', in *Brasschaat van heidegrond tot parkgemeente*, 86–87. Maximilien de Beelen werd beschermd tegen zijn schuldeisers door de Crumpippen en Mullendorf, Bruneel en Hoyois, *Les grands comis*, 90–91, 93.

30 Bruneel en Hoyois, *Les grands comis*, 89.

om te protesteren tegen een gelijkaardige poging van sommige meester-schrijnwerkers om een oude regel terug in te voeren, die ook bij hen een beperking oplegde op het aantal arbeiders dat een meester in dienst mocht nemen.³¹ De knechten waren hier tegen, want als grote ondernemers gedwongen werden om kleine meesters aan te nemen in onderaanneming, zouden de knechten hun werk verliezen.

Dit alles zet de centrale overheid aan om deze discussies te beslechten door een edict uit te vaardigen, dat verstrekkende gevolgen zal hebben. Op 9 februari 1784 vaardigt keizer Jozef II een edict uit waarin hij alle beperkingen opheft op het aantal arbeiders die ambachtsmeesters in dienst mochten nemen: *'qu'il est et sera toujours libre à tout maîtres reçus dans quelque métier ou corps d'artisans, d'assumer, employer et occuper tel nombre d'ouvriers qu'ils voudront et trouveront convenir'*. Expliciet verbiedt hij ook aan alle stadsbesturen, rechters of politieofficiëren om deze economische vrijheid iets in de weg te leggen.³² Dit edict kwam tot stand na advies van de Geheime raad, op vraag van de landvoogd Albert Casimir van Saksen Teschen. De pen werd gevoerd door raadslid Thomas De Grijsperre (1729–1785), iemand die dicht stond bij de gebroeders de Beelen-Bertholff.³³ Nog in 1784 schrijft Thomas De Grijsperre zelfs een voorstel van edict tot afschaffing van de ambachten, dat echter niet wordt uitgevoerd.³⁴ Alle inspanningen van het kleermakersambacht waren dus voor niets geweest. Tussen 1782 en 1784 betaalt het Brusselse kleermakersambacht niet minder dan 1.369 gulden aan de procureurs en de advocaat die hen vertegenwoordigden in de zaak tegen Rousseau. Dit was een astronomisch bedrag: het komt overeen met zo'n 2.738 daglonen van een knecht.³⁵

31 R. Ledoux, *La suppression du régime corporatif dans les Pays-Bas Autrichiens en 1784. Un projet d'édit – Son auteur et sa date* (Brussel 1912), 31.

32 *Receuil des Ordonnances des Pays-Bas Autrichiens, Troisième série – 1700-1794*, tome 12 (Brussel 1912) 330.

33 De Grijsperre was afkomstig uit Oostende, lid van de Geheime Raad, en had in 1764 een promotie van Maximilien de Beelen-Bertholff gesteund, Zie Bruneel en Hoyois, *Les grands commis*, 93, 297–299.

34 Ledoux, *La suppression*, 27–37.

35 Als we er van uitgaan dat deze tien stuivers per dag verdiende. Kleermakersknechten verdienden tussen de 8 en de 12 stuivers per dag, zie H. Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800*, (Amsterdam 2001) 295.

Uitgaven aan proceskosten tegen Antoine Rousseau, rekeningboek kleermakersambacht, 1783–1784, Rijksarchief Brussel, Ambachten, 873.

Het moet een echte financiële adering zijn geweest voor het ambacht. Antoine Rousseau kon dus zonder beperkingen op het aantal knechten blijven functioneren. Lang kon hij niet profiteren van deze maatregel, want in januari 1785 overlijdt hij. In zijn overlijdensakte wordt hij beschreven als *'maitre fabricant de bas de chausses'*, wat suggereert dat hij dan ook kousen maakte, niet enkel korsetten.³⁶

36 Er zijn twee overlijdensakten voor Antoine Marie Joseph Rousseau. De ene in de Finisterraë parochie op 12 januari 1785, als weduwnaar van Marie-Jeanne Poinnette, waarbij wordt vermeld dat hij begraven zal worden op het kerkhof van Sint-Goedele. Dit is wellicht de reden waarom zijn overlijden (en begravenis?) ook vermeld wordt in de parochieregisters van Sint-Michel en Sint-Goedele op 14 januari 1785.

CONCLUSIE

Dit artikel raakt aan een hele reeks transformaties die te maken hebben met de groei van een 'moderne' maatschappij: de rol van de mode, veranderingen in de perceptie van het vrouwenlichaam, nieuwe ontginning van heidegronden, groei van de walvisvaart en de internationale handel, en een aanval op corporatieve beperkingen van de arbeidsmarkt.

In deze discussie tekenen zich ruwweg twee 'coalities' af die tegenover elkaar staan: aan de ene kant korsettenmaker Antoine Rousseau, zijn knechten en de centrale overheid; aan de andere kant het kleermakersambacht, de kleinere meester-kleermakers en het stadsbestuur van Brussel. Deze coalities zijn zeker niet vrij van interne tegenstellingen: de verschillende groepen hebben niet dezelfde belangen en nemen soms andere standpunten in. In dit conflict wordt soms een discours gehouden dat al erg modern lijkt: vrijheid, vooruitgang, 'citoyens' en het doorbreken van klassieke corporatieve kaders. Maar er zijn geen helder gescheiden kampen tussen 'moderne ondernemers' en 'traditionele ambachtsgilden'. Eerder is er in de retoriek een selectieve toe-eigening van soms tegenstrijdige elementen.³⁷

Rousseau is korsettenmaker en heeft dus geen belang bij een doorgedreven verlicht vertoog dat het vrouwenlichaam wou bevrijden van het korset, wel wilde hij zijn bedrijf bevrijden van het economisch 'keurslijf' van het maximum aantal knechten. Daarom voert hij een discours over economische vrijheid. Maar tegelijk was hij zélf lid van het kleermakersambacht, en pleit hij voor een strengere toepassing van andere regels voor nieuwkomers in het ambacht en voor de oudkleerkopers. Hij is dus zelf geen voorstander om de ambachtsgilden af te schaffen. Sommige personen uit de centrale overheid, waar hij steun bij zoekt, proberen dit expliciet wél. Het kleermakersambacht verwijst naar de Oudheid, een thema dat populair was bij de hervormers uit de late achttiende eeuw, maar ironisch genoeg in een vertoog om hun privileges te behouden. Het stadsbestuur van Brussel is nauw verweven met de ambachtsgilden, en steunt daarom het kleermakersambacht.

37 Dit is overigens typisch voor de retoriek en politiek in de late 18de eeuw, zie J. Polasky, *Revolutions without borders. The call for liberty in the Atlantic world* (New Haven en Londen 2015) 16; M. De Keyser, 'Opportunisme, corporatisme en progressiviteit. Conflicten en vertogen van corporatieve belangengroepen in het stedelijk milieu van het achttiende eeuwse Mechelen', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 7 (2010), 3–26.

Maar er zijn geen helder
gescheiden kampen tussen
'moderne ondernemers' en
'traditionele ambachtsgilden'

De verandering die we zien in de late achttiende eeuw komt zowel van binnen de ambachtswereld (Antoine Rousseau) als van buitenaf. Vooral de centrale overheid vanuit Brussel en Wenen voert een duidelijke strijd om de rol van de ambachtsgilden te beperken, of zelfs af te schaffen, en de vrijheid van de ondernemers te vergroten. De maatregelen van de centrale overheid in de jaren tachtig, die de speelruimte van ambachtsgilden beperken, hebben geleid tot een vervreemding tussen de ambachtsmeesters, hun gilden en de centrale overheid. Dit verklaart wellicht waarom ze zich tijdens de Brabantse Omwentelling tegen keizer Jozef II zullen opstellen. Tijdens en vlak na de Brabantse Omwentelling werden heel wat hervormingen teruggedraaid. Maar enkele jaren later werd dit verder gezet in het kader van de Franse Revolutie en het afschaffen van de ambachtsgilden in 1795.

Epiloog: enkele archieftips

Poorterslijsten en ambachtsarchieven

Om meester te worden moest je in vele gevallen ook poorter zijn, of worden. De nieuwe poorters werden genoteerd in poortersboeken. Voor Brussel, Leuven en Vilvoorde werden ze uitgegeven door Jan Caluwaerts, en voor Antwerpen door het stadsarchief.³⁸ In vele stadsarchieven en Rijksarchieven worden de archieven van de ambachten bewaard.³⁹ Hierin staan onder andere de namen van de nieuwe meesters en leerjongens.

38 J. Caluwaerts, *Poorters van Brussel, II, 1601-1695* (Brussel 2000) en *III, 1695-1795*, zijn beschikbaar. De periode voor 1601 is in voorbereiding. Antoine Rousseau staat niet in de poortersboeken.

39 De archieven van de Brusselse ambachten worden bewaard in het Rijksarchief Brussel en in het stadsarchief Brussel.

Notariaat

In de archieven van notarissen, vinden we vaak heel interessante documenten terug over individuen: testamenten, boedelbeschrijvingen, huwelijkscontracten, akten over leningen, schulden, afspraken tussen burens over huizen, enzovoort. Maar hoe vind je notarisakten terug over de persoon of personen die je interesseren in de enorme massa aan notariaats-protocollen? Dit is eigenlijk niet mogelijk zonder een nadere toegang of een index op het notariaatsarchief. Voor het Brusselse Notariaat bestaat zo'n instrument, namelijk de nota's van burggraaf de Jonghe d'Ardoye (1911–1989). Deze heeft decennialang duizenden bundels uit het zeventiende-eeuwse, achttiende-eeuwse en vroeg negentiende-eeuwse Notariaat van Brussel doorgenomen. In zijn nota's maakte hij beknopte samenvattingen van de akten die hij tegenkwam. Het gaat om handgeschreven referenties naar 73.913 notariële akten, bij elkaar gebracht in elf delen, samen goed voor meer dan 6.000 pagina's.

Elk deel bevat een index op naam, een index op plaats, en voor Brussel ook namen van huizen en straten, functies, instellingen en beroepen. De nota's staan niet online, maar kunnen worden geraadpleegd in de leeszaal van het Rijksarchief te Brussel. De indices in elk deel verwijzen naar een volgnummer van een akte. In de beschrijvingen van de akten staan deze volgnummers, de archief-referentie van de bundel (aan te vragen in de leeszaal), de datum, folionummer of nummer van de akte, en een korte samenvatting, met vermelding van de namen van de betrokken personen. Via deze nota's vonden we zo twee referenties naar akten over Antoine Rousseau. In één akte uit 1775 ging hij een lening aan van 1.000 gulden van de kanunnik van de kathedraal van Sint-Goedele. Zijn broer, beddenmaker Nicolas Rousseau stelde zich borg.⁴⁰ In een andere akte, uit 1778, ging een Antoine Marie Joseph Rousseau een akkoord aan met zijn buurman. Hoewel zijn beroep in deze akte niet vermeld werd, is zijn handtekening onderaan de akte identiek aan de handtekening op de akte van 1775.⁴¹ Door deze tweede akte kennen we dus zijn twee andere voornamen, én de straat waar hij woonde, de Koolstraat. Dit maakt het in principe weer mogelijk om gegevens over zijn huis te zoeken in de wijkboeken of belastingkohieren (zie hieronder). Een project om het Notariaat van Leuven, Kortrijk en Antwerpen te ontsluiten (Notarius) is sinds kort opgezet.⁴²

De Nota's de Jonghe d'Ardoye, toegang op ca. 73.000 akten uit het Notariaat van Brussel, doorzoekbaar op naam, 11 delen, 19 volumes, beschikbaar in de leeszaal in het Rijksarchief Brussel (kopieën). De originele nota's bevinden zich in de Office Généalogique et Héraldique de Belgique.

40 RABRU, Notarissen 18.250/1, 24 maart 1775.

41 RABRU, Notarissen 18.253, 30 juli 1778.

42 Op het moment dat deze tekst werd opgesteld, werden zo'n 12.500 akten geanalyseerd en beschikbaar gesteld via de zoekrobot 'zoeken naar personen' van het Rijksarchief.

Parochieregisters

Een seculiere burgerlijke stand bestond niet tijdens het ancien régime. De dopen, huwelijken en overlijdens werden geregistreerd door de parochiepriester. Alle parochieregisters van het land werden door het Rijksarchief gescand en online geplaatst. Om het zoeken te vergemakkelijken, hebben honderden vrijwilligers daarenboven vele parochieregisters en registers van de Burgerlijke Stand ingevoerd in de doorzoekbare databank 'zoeken naar personen' die beschikbaar is

op de website van het Rijksarchief. Daarnaast bestaat er een website over Brusselse genealogie met uitgebreidere gegevens.⁴³

43 Opgesteld door Michel Vanwelkenhuyzen, zie <http://www.donnees-genealogiques.eu/index-nl.html>.

Volkstellingen, wijkboeken, belastingkohieren, huizenonderzoek

Belangrijke volkstellingen zijn die van 1755 en 1796, maar deze zijn nog nooit uitgegeven.⁴⁴ De volkstellingen van 1702 en 1767 werden wel uitgegeven.⁴⁵ Voor Brussel zijn er wijkboeken in het Rijksarchief voor de periode 1650–1770, en voor het einde van het ancien régime in het stadsarchief Brussel. Deze wijkboeken maken het mogelijk om na te gaan wie welke huizen bezat in welke wijk en straat, en welke renten er op werden geheven. In het archief van de Staten van Brabant zijn achttiende-eeuwse belastingkohieren bewaard, maar voor de wijk waar Antoine Rousseau woonde (de beenhouwerswijk) zijn die niet bewaard voor de jaren rond 1780. In verschillende stadsarchieven zijn gelijkaardige bronnen te vinden. Zie voor Brugge: <http://www.kaartenhuis-brugge.be/> en voor Gent L. Charles, G. Everaert, M. C. Laleman en D. Lievois, *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent*, Gent, 2001.

44 RABRU, Staten van Brabant, kartons, 409–410; Stadsarchief Brussel, telling van het jaar IV. Zie voor een bespreking Blondé, *Een economie*, 259–274.

45 A. Mehauden en M. Vanwelkenhuyzen, *La ville de Bruxelles. Ses habitants, leurs métiers et leurs adresses vers 1767* (Brussel 2008); H.Swinnen (red.), *De volkstelling van 1702 in Brussel en omgeving* (Herent 2018) (3 delen).

Procesdossiers

In heel wat archieven zijn procesdossiers te vinden, die vaak unieke en zeer levendige gegevens opleveren, onder andere ook voor ambachtsslieden en ambachten. Elders heb ik deze bron uitgebreid besproken.⁴⁶

46 H. Deceulaer, 'Vroegmoderne procesdossiers als bron voor familiegeschiedenis: het voorbeeld van de Raad van Brabant (15de-18de eeuw)', *Vlaamse Stam. Tijdschrift voor familiegeschiedenis* 54 (2018), 172–186.

Beredeneerde bibliografie

De bibliografie van M. Van Bellingen en M. Jacobs, 'Ambachten in de Zuidelijke Nederlanden voor 1795', extra nummer van *Oostvlaamse Zanten*, LXXIV (1999), 187–320 geeft een overzicht van de literatuur uit de negentiende en twintigste eeuw. Vanaf de jaren tachtig en negentig werd een nieuwe impuls gegeven aan de studie van ambachtsgilden. De bundels uitgegeven door C. Lis en H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) en door dezelfde auteurs *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1996) blijven een mooi vertrekpunt. Recent verscheen een themanummer over ambachtsgilden van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 35 (2018). De relatie tussen ambachten en innovatie komt aan bod in S.R. Epstein en Maarten Prak (eds.), *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400-1800* (Cambridge 2008). Een wereldhistorische insteek geeft 'The Return of the Guilds', *International Review of Social History*, 53 (2008), supplement. Algemene syntheses over geschiedenis van ambachten en ambachtsslieden bij James Farr, *Artisans in Europe, 1300-1914* (Cambridge 2000) en Bert De Munck, *Guilds, labour and the urban body politic: fabricating community in the Southern Netherlands, 1300-1800* (New York 2018). Voor de kledingsector Harald Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800*, Amsterdam, 2001. Een synthese van de Brusselse kledingsector bij Harald Deceulaer, 'Fashion, innovation and regional distribution. The clothingtrades in Brussels (sixteenth – eighteenth centuries)', in Katlijne Van der Stighelen, Leen Kelchtermans en Koenraad Brosens (eds.), *Embracing Brussels. Art and Culture in the Court City, 1600-1800* (Turnhout 2013) 21–42.

Biografie

Harald Deceulaer (1967) is archivaris in het Rijksarchief en auteur van verschillende publicaties over de sociale en culturele geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden. Hij inventariseerde onder andere (delen van) de Audiëntie en de Raad van Brabant, en werkte ook over archieven van gevangenis, federale ministeries, kerken en gemeenten. Een recente publicatie is 'On the losing side of history. The vanished art collection of Isabella Van Laer, 'Belgian' lady-in-waiting of Mary of Modena, queen of England (1688)', in *Oud Holland*, 2018 (samen met Ann Diels).

'Een veelzijdig weefsel'

Het succes en de neergang van de fluweelnijverheid in Zuid-West-Vlaanderen in de twintigste eeuw*

Annelies Blancke

In België zijn er momenteel achttien bedrijven waar fluweel wordt vervaardigd.¹ Op één na situeren ze zich in de regio rond Kortrijk. Deze gespecialiseerde bedrijven van dit hoogwaardige weefsel zijn een restant van wat tussen 1920 en 1960 een bloeiende nijverheid was. De specialisatie, zware concurrentie uit het buitenland en verminderd belang van interieurtextiel in de woning zorgden eind twintigste eeuw voor een inkrimping van een nijverheid die ooit de regio domineerde en vormgaf. Het verhaal van de sociale ontvoogding en de rol van de vakbonden in de textielsector tijdens de negentiende eeuw kregen al heel wat aandacht. De geschiedenis van de dagdagelijkse handel en wandel van de Zuid-West-Vlaamse textielbedrijven-bedrijven en hun arbeiders in de daaropvolgende periode is daarentegen veel minder bekend. In dit artikel wordt de fluweelnijverheid vanuit verschillende invalshoeken bekeken. Op basis van een korte historiek van de regio wordt gezocht naar de reden waarom fluweel in de twintigste eeuw een Zuid-West-Vlaams streekproduct werd. Daarna wordt het proces van ontwerp tot eindproduct geschetst, evenals het (internationale) netwerk van de nijverheid. Vervolgens wordt het uitgesproken familiale karakter van veel textielbedrijven geïllustreerd aan de hand van een voorbeeld. Ten slotte belichten we ook kort het rijke immateriële erfgoed van de sector – de folklore en de feesten. Hoewel toegespitst op een heel specifieke regionale bedrijfstak, kan deze insteek inspiratie bieden voor onderzoekers en erfgoedwerkers die het eigenzinnige verhaal van een welbepaalde nijverheid willen brengen.

Het belang van mondelinge overlevering in dit verhaal

Hoewel de bloei en neergang van de Zuid-West-Vlaamse fluweelnijverheid nog een vrij recent verhaal is, dreigt het op korte termijn verloren te gaan. De huidige generatie is vaak onwetend over wat er geproduceerd werd door hun niet zo verre voorouders. Veel van het onroerend industrieel erfgoed van de fluweelnijverheid heeft met de neergang van de sector een

* Dit artikel is het resultaat van een onderzoekstage bij Erfgoed zuidwest en een herwerkte en ingekorte versie van de onderzoekspaper: "De groei, bloei en specialisatie van de fluweelindustrie in Zuid-West-Vlaanderen", 3de bachelor, Vakgroep Kunst-, muziek- en theaterwetenschappen, UGent. Hierbij wens ik dan ook mijn promotor: prof. Dr. Marjan Sterckx en het team van Erfgoed Zuidwest te bedanken voor hun hulp en assistentie.

1 FEDUSTRIA, Belgische beroepsvereniging van bedrijven uit de textiel-, hout- en meubelindustrie.

nieuwe bestemming gekregen. Toch kunnen vele panden hun oorspronkelijke functie niet verbergen door hun typische sheddaken. Het roerend erfgoed zoals getouwen en klein gereedschap, vonden een plaats in onder andere het MUST, museum voor textiel in Ronse en museum La Manufacture in Roubaix. Omwille van zijn kwetsbaarheid is textiel zelf moeilijker te bewaren. Meestal zijn het enkel de uitzonderlijke stoffen die overleven in perfecte staat. De fluwelen bekleding van een zetel verslijt immers en wordt als gevolg vervangen door een nieuwer product. Meubelstoffen zijn een tussenproduct en vaak het resultaat van een anoniem ontwerp, wat het onderzoek bemoeilijkt. Interieurtextiel wordt vaak als vanzelfsprekend gezien. Dit imagoprobleem wordt verder in de hand gewerkt door de meestal puur commerciële massaproductie van meubeltextiel in fabrieken die voor het publiek doorgaans gesloten blijft. De reductie van het handwerk (en dus de kostprijs) door automatisatie en digitalisatie hebben de perceptie van de artistieke waarde van fluweel aangetast. Nochtans is het gebruik van meubelstoffen en meer algemeen interieurtextiel beeldbepalend voor de sfeer van een interieur.

Veel informatie, van banale anekdotes tot ingenieuze werkwijzen, van handels-transacties tot garenprijzen hebben niet of nauwelijks een materieel spoor nagelaten

Daarnaast is het verhaal van de fluweelnijverheid natuurlijk ook het verhaal van mensen en lokale gemeenschappen. Bij uitstek dit immateriële erfgoed, de handelingen en gebruiken die in de hoofden en handen van mensen zitten, dreigt met de laatste generatie fluweelwerkers weldra te verdwijnen. Veel informatie, van banale anekdotes tot ingenieuze werkwijzen, van handelstransacties tot garenprijzen hebben niet of nauwelijks een materieel spoor nagelaten. Daarom zijn projecten waar mondelinge geschiedenis wordt vastgelegd van levensbelang voor dit soort onderzoek. Zoals bijvoorbeeld *'Ik-Xploreer mee!'*, een project van Erfgoed zuidwest (erfgoedcel in de regio Zuid-West-Vlaanderen) in samenwerking met Leiedal, Texture, ETWIE en PACKED.² Voor dit project trokken jobstudenten naar lokale markten om de bezoekers te bevragen over het regionale industriële erfgoed. Aan de hand van luchtfoto's konden passanten informatie delen en zo mee vorm geven aan een digitale industrieel-erfgoed-kaart. Gecombineerd met de organisatie van een thema-avond, zoals in mei 2018 gebeurde in Vichte, verzamelde Erfgoed zuidwest heel wat interessante informatie. Voor deze thema-avond werd via lokale communicatiekanalen (gemeente, lokale heemkring, socio-culturele verenigingen, bibliotheek) een zoekertje verspreid naar getuigenissen over de textielnijverheid. Er werd interactief informatie verzameld rond drie thema's: 'technische evoluties en woordenschat', 'folklore en feesten' en het letterlijk 'in kaart brengen van

2 Meer info over dit project en de voorlopige industrieel-erfgoed-kaart op <http://www.erfgoedzuidwest.be/content/ik-xploreer-mee>

het netwerk'. De deelnemers werden over deze drie thema's verdeeld en telkens uitgenodigd om hierover te praten, gestimuleerd door een moderator met richtvragen en eerder verzameld materiaal. Na een half uur kon er gewisseld worden van groep. Dertig *textiliens* vertelden over hun job aan de hand van vaak verrassende anekdotes die achteraf gedeeld werden op de webpagina van de erfgoedcel.³

3 <http://www.erfgoedzuidwest.be/nieuws/textiliens-over-pooltextiel>

Textielavond 17 mei 2018, bibliotheek Vichte, een van de drie werkgroepjes, organisatie Erfgoed zuidwest (foto: Erfgoed zuidwest).

Ook de bedrijven en ondernemers zelf kunnen een belangrijke rol spelen door hun erfgoed naar waarde te schatten en te bewaren. Veel Belgische bedrijven kunnen leren van de manier waarop Britse bedrijven uitpakken met hun geschiedenis op bijvoorbeeld hun website. Bedrijfsarchieven bevatten vaak een schat aan informatie, maar belanden bij fusies of faillissementen nog al te vaak op de papiercontainer. Vaak is er nog te weinig of te laat een 'erfgoed-reflex' wanneer er een monument uit de Zuid-West-Vlaamse textielnijverheid ter ziele gaat. Gelukkig zijn lokale heemkundige kringen en regionale spelers zoals Texture in Kortrijk en de erfgoedcel gevoelig en alert voor lokale verhalen en kunnen ze op een kritische manier waardevolle objecten, documenten en getuigenissen met betrekking tot het rijke textielverleden van Zuid-West-Vlaanderen verzamelen.

Wat is fluweel?

Er bestaat onduidelijkheid over de oorsprong van fluweel. Wellicht werd het voor het eerst in het Verre Oosten vervaardigd. Gedurende de twaalfde tot achttiende eeuw was zijdefluweel een Italiaans topproduct.⁴ We zien het geregeld in de schilderijen van de Vlaamse primitieven opduiken. Het is duidelijk een luxe stof voor de kledij van de religieuze en wereldlijke elite. Tijdens de zeventiende eeuw wordt ook Lyon een heel belangrijke producent van zijde en zijdefluweel. Lodewijk XIV promoot en financiert een deel van de productie. Het wordt een prestigeproduct dat de rijkdom van het Franse rijk etaleert. Ook later zal Napoleon I fluweel verkiezen als kledingstof maar ook om zijn interieur comfortabel mee te stofferen. Vanaf de achttiende eeuw wordt het een populair weefsel om de interieurs van koetsen mee te bekleden. Fluweel heeft een aantal troeven die heel handig zijn bij veelvuldig gebruik in transport, zoals slijtvastheid en akoestische demping. Bovendien zorgt zijn zachtheid en isolerende werking voor comfort tijdens het reizen. Nog steeds wordt fluweel vaak gebruikt in treinen, boten en vliegtuigen. Vanaf de negentiende eeuw, als het mechanisch spinnen van katoen en wol zorgt voor regelmatige garens, worden dit nieuwe en goedkopere grondstoffen voor fluweel.⁵

De consensus over textieltermen is soms wat zoek, maar je kan over fluweel spreken als de stof een rechtopstaand toefje garen heeft, de pool. Bij platte weefsels zoals keukenhanddoeken en lakens wordt er met twee soorten draden gewerkt, de kettendraad en de inslagdraad. Poolweefsels zoals fluweel hebben nog een extra kettendraad nodig die de pool vormt. Het soort garen (of de combinatie van garens) bepaalt het uitzicht, het tactiele aspect en de kostprijs van het weefsel.

Fluweelweven gebeurde tot eind negentiende eeuw enkel op roedenweefgetouwen, voornamelijk handweefgetouwen. In roedenweefsels wordt tijdelijk een roede ingeweven, die een lus vormt.

Roedenweefsel op een hedendaagse roedenweefmachine (oktober 2017). De snijroede snijdt de lussen open zodat rechtopstaande pooltjes ontstaan. (Foto genomen bij Weverij Van Neder, Vichte door A. Blancke).

4 Fabrizio de 'Marinis, red. *Velvet*. (Milaan 1994), 14.

5 *Ibidem*, 61–69.

Wanneer die lus wordt doorgesneden krijg je dan fluweel in de strikte zin, wanneer de lus niet wordt door gesneden spreekt men van épinglé of lussenweefsel. Vanaf ongeveer 1875 wordt er ook fluweel gegeven op mechanische dubbelstukweefgetouwen. Het basisidee hierbij is dat er twee weefsels boven elkaar worden gemaakt die verbonden worden door een derde kettendraad die de pool zal vormen voor beide weefsels.⁶ Het systeem van dubbelstukweven breekt bij ons door tijdens het interbellum. De meest ingewikkelde fluwelen zijn die waarbij je een combinatie hebt van ongesneden (lussen), gesneden pool en geen pool. Waar er geen pool is zie je het grondweefsel, ook daar kunnen motieven in geweven zijn. Dit wordt vaak *velours de Gênes* genoemd naar het zeventiende-eeuwse zijdefluweel uit Genua. Dit soort weefsels wordt opnieuw populair eind negentiende eeuw.⁷ Je krijgt dus een driedimensionaal weefsel met schaduwachtige effecten.

6 Pablo Rodon Y Amigo. *Het weven van fluweel in dubbel stuk, een Catalaansche uitvinding*. vert. Adolphe Hullebroeck. (Kortrijk s.d.) 24

7 Fabrizio de 'Marinis, red. *Velvet*. (Milaan 1994) 61.

Staal *velours de genes* Van Neder Vichte, neergelegd bij de Werkrechtvaard te Kortrijk op 10 maart 1967, uit archief van de Arbeidsrechtbank, stuk 398, Rijksarchief Kortrijk (foto: A. Blancke).

Door de *jacquardtechniek* kan ook elke draad afzonderlijk bediend worden en zijn er in principe geen beperkingen meer in het patroon. Het uitzicht van het weefsel wordt bepaald door de tekening, het soort garens en door de opbouw van het weefsel zelf, met andere woorden hoe de garens met elkaar in verbinding staan.

Zuid-West-Vlaanderen en pooltextiel

Het succesverhaal van de fluweelnijverheid in het midden van de twintigste eeuw kan onmogelijk los gezien worden de eeuwenlange weeftraditie in de regio, die teruggaat tot de late middeleeuwen en die zorgde voor een uitgebreide weeftechnische *knowhow* in de regio. In de vijftiende eeuw had Kortrijk zich gespecialiseerd in goedkopere lakens, lijnwaden en later ook het verfijnde damast. Het directe ommeland van de stad speelde hierin een belangrijke rol. De centrale ligging van de regio is tot op vandaag ontegensprekelijk een troef. Enerzijds dichtbij de Franse grens waar in de negentiende eeuw de industrialisatie snel doordrong – en daarmee ook het kapitaal – en anderzijds vlakbij het Verenigd Koninkrijk dat tot op vandaag een belangrijke textielafzetmarkt is. Vele contacten met Engeland waren reeds opgebouwd tijdens het vlistijdperk van de negentiende en vroege twintigste eeuw, waardoor de Zuid-West-Vlaamse textielindustrie van na de Tweede Wereldoorlog handig gebruik kon maken van het al aanwezige internationale handelsnetwerk.

Begin negentiende eeuw waren de voornaamste pijlers van de Zuid-West-Vlaamse economie landbouw en de ambachtelijke linnennijverheid met als grondstof vlas. Rond 1845 belandde de regio in een crisis. De opkomst van het goedkoper katoen, het vergevorderde machinaal weven in Engeland en het Russisch vlas zorgden voor zware concurrentie. Veel mensen uit Zuid-West-Vlaanderen trokken naar Noord-Frankrijk om daar als fabrieksarbeider in de textiel fabrieken aan de slag te gaan. Ook de omgekeerde beweging werd gemaakt: Franse ondernemers startten met fabriekjes in de regio aangezien de loonkost lager was in het arme West-Vlaanderen. De firma Ovelacq (Deerlijk) is daar een voorbeeld van. Dit bedrijf voorzag de Deerlijkse thuiswevers van geverfd wolgaren en richtten in 1875 een van de eerste mechanische weverijen op in de streek.⁸ Tot het eind van de negentiende eeuw domineerde contractuele huisarbeid, waarbij thuiswevers in hun woning (of aangebouwd atelier) op één getouw werken. Vanaf 1910 stijgt de fabrieksarbeid in kleine familiale bedrijfjes.⁹

De opkomst van het goedkoper katoen, het vergevorderde machinaal weven in Engeland en het Russisch vlas zorgden voor zware concurrentie

In het begin van de twintigste eeuw werd er nog weinig fluweel geweven in Zuid-West-Vlaanderen. Er werd vooral linnen, damast, en later ook matrastijk en tapijt gemaakt op schachtengetouwen. Tijdens het interbellum komen de poolweefsels op. Vooral ongesneden roedenweefsels of *épinglé* (zie kader) waren een echte topper in de meubelstoffen. De verzameling stalen in het archief van de werkrechtvaard te Kortrijk bevestigt dit.¹⁰ In een steekproef van eenendertig meubelstof textielstalen over de periode van 1939 tot 1970 bevinden zich drieëntwintig stalen *épinglé* of lussenweefsels, vier vlakke weefsels, drie met een mix van gesneden en ongesneden pool en slechts één staal bevat het zogenaamde *velours de Gênes*.¹¹

8 Inventaris Onroerend erfgoed, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoed-objecten/86321>, laatst geraadpleegd op 10 december 2018.

9 Brecht Demasure. *Rapport sociaal-economische streekstudie Midden-en Zuid-West-Vlaanderen (1840-1970): een kritische analyse aan de hand van overheidsinstellingen* (Leuven 2001).

10 Meer info over werkrechtvaard en hun functie staat verder op pagina X van dit artikel.

11 Rijksarchief Kortrijk, Archief van de Arbeidsrechtbank te Kortrijk, deel I Werkrechtvaard te Kortrijk, B. Bescheiden in verband met taken ander dan de rechtspleging, stuk 6–456: Nijverheidsmodellen en -tekeningen 1939–1970.

Naast het *épinglé* kent ook het dubbelstukgeweven fluweel een enorme groei. Het was iets nieuw en de hoge kwaliteit kende veel succes.

Stalen roedenweefsel Devantex Deerlijk, neergelegd bij de Werkrechtvaard te Kortrijk op 18 maart 1954, uit archief van de Arbeidsrechtbank te Kortrijk, stuk 319, Rijksarchief Kortrijk (foto: A. Blancke).

In deze periode worden vele nieuwe kleine textielbedrijfjes opgericht die allen toch gedeeltelijk fluweel produceerden. Volgens de kruispuntbank ontstaat in 1924 de Algemene Fluweelweverij in Ledegem, in 1926 Etvelor in Deerlijk, in 1928 de West-Vlaamse Moket en Fluweelmaatschappij in Lendeledede en in 1929 Vanhoutte P. En co in Vichte.¹² Al deze fabrikanten maakten onder andere fluweel.

12 De Kruispuntbank van ondernemingen is een online databank aangemaakt en beheerd door de federale overheidsdienst (FOD) Economie. Via de toepassing Public search kan je identificatiegegevens van ondernemingen opzoeken. Je kan zoeken op ondernemingsnummer, op naam (fonetisch of exact), op activiteit (adhv nacebelcodes) en op adres. Je kan telkens aankruisen of het over een actieve of niet-actieve onderneming gaat. Ook linken tussen bedrijven (overnames, naamveranderingen) worden getoond. <https://economie.fgov.be/nl/themas/ondernemingen/kruispuntbank-van/diensten-voor-iedereen/kruispuntbank-van-0>

Staal dubbelstuk fluweel van Etvelor Deerlijk, gedateerd 1930–1935, collectie Design Museum Gent (foto: Design museum Gent).

Na de Tweede Wereldoorlog is er een snelle heropstart en specialiseerde de Zuid-West-Vlaamse textielindustrie zich verder in poolweefsels zoals tapijt, fluweel meubelstof en badstoffen. Veel thuiswevers waagden de sprong naar zelfstandigheid en begonnen hun eigen bedrijfjes. De jaren vijftig zijn ook de jaren van de reconversie van de vlasnijverheid, met als gevolg dat veel vlasbewerkeren volledig overschakelden naar de textielsector. Het ambachtelijk proces van schering en inslag werd stap voor stap geautoma-

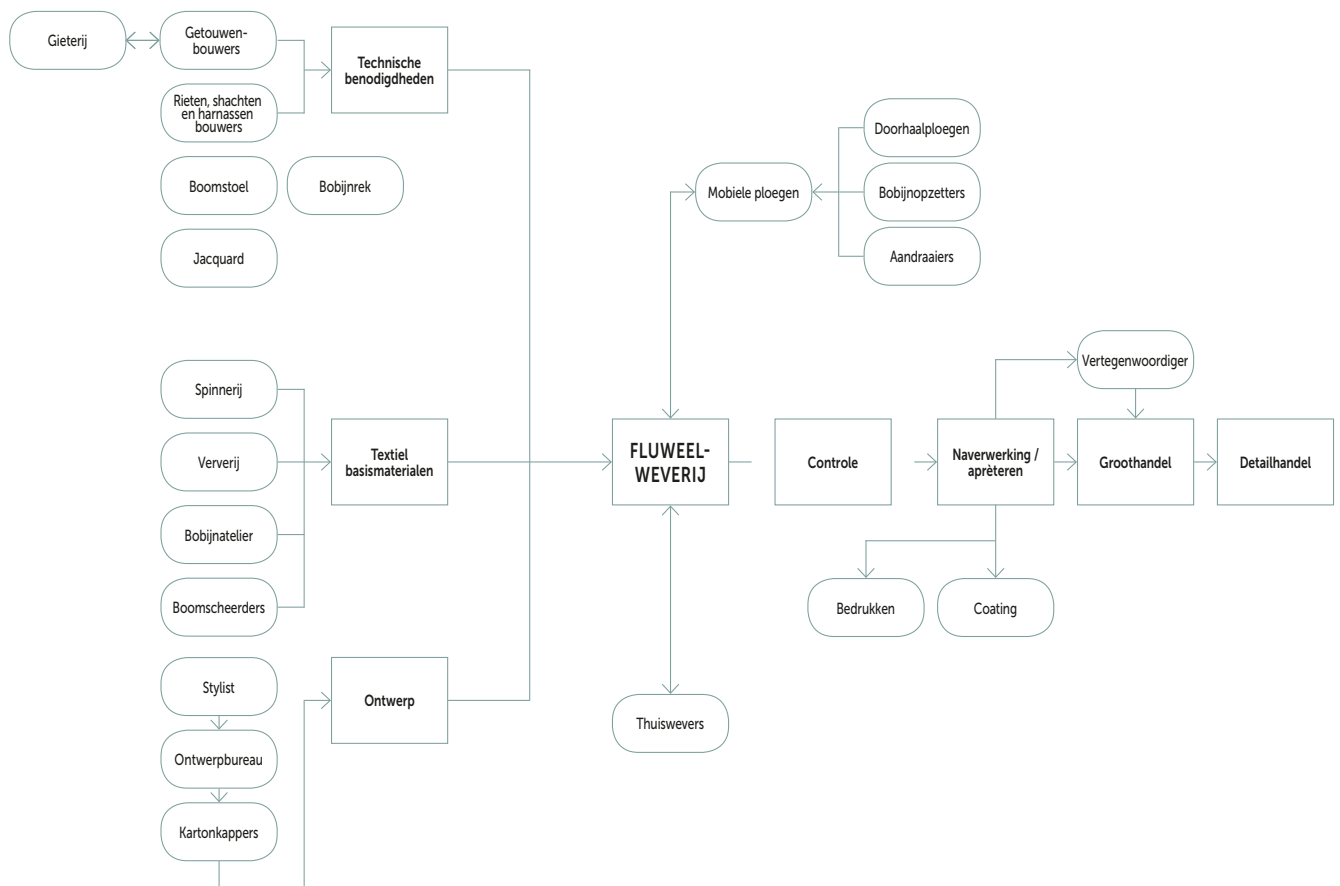
tiseerd en versneld. In de verdere zoektocht naar nieuwe producten om concurrentieel te blijven, zetten een aantal bedrijven vanaf de jaren zestig in op het gesneden fluweel geweven op roedenweefgetouwen.

Enkele cijfers geven een goed beeld van de omvang maar ook de geleidelijke neergang van de textielnijverheid in de regio Waregem. Zo telde in 1964 het dorp Vichte nog 63 (!) textielondernemingen en 3.162 textielarbeiders, op een totaal van 3.058 inwoners.¹³ Dus er was dus een instroom van werkkrachten uit andere, meestal omliggende gemeentes nodig. In 1972 waren er nog negentien meubelstofbedrijven in Vichte en tweeëntwintig in het aangrenzende Deerlijk. Buurgemeente Waregem produceerde naast meubelstof ook huishoudtextiel en kledingstoffen. Vanaf de jaren 1980 gaan veel bedrijven zich verder specialiseren. Concurrentie uit het buitenland zorgt ervoor dat sommige bedrijven gaan fusioneren of noodgedwongen de boeken moeten neerleggen. Geleidelijk aan wordt er meer ingezet op maatwerk met eigen ontwerpbureaus in de fabrieken. Begin eenentwintigste eeuw is de tijd van de massaproductie voorbij.

13 Leonard Blockeel, *Van der Vichte*. (Vichte 1975) 20–21.

Van ontwerp, over karton tot afgewerkt product en plagiaat

De naoorlogse periode betekende een *boom* voor de fluweelnijverheid. Ook het enorme netwerk van toeleveranciers en nevenindustrieën volgt deze groei. Onderstaand schema biedt een overzicht en toont dat de weverij een schakel is in een groter geheel.

Schema netwerk textielindustrie opgemaakt door erfgoed zuidwest i.s.m. heemkring Wibilinga Wevelgem in 2018.

Een onderdeel in dit netwerk zijn de leveranciers van de grondstoffen, de garens: de spinnerijen en de fabrieken waar de garens op de kettingboom werden gewikkeld: de scheerderij. Een andere speler is de kartonkapperij die de binaire codes in de kartons ponste (zie verder: het ontwerp). Al deze fabrieken bevonden zich vaak in de nabijheid van de weverij. De weverijen hadden ook machines nodig en deze werden vooral in Noord-Frankrijk en Duitsland aangekocht. Begin 1900 startten ook lokale machinebouwers. Dit kon heel kleinschalig zijn, zoals een plaatselijke smid die metalen onderdelen assembleert (eventueel om de aangekochte buitenlandse getouwen aan te passen). Zo bewijst een advertentie uit 1929 in een boekje van een plaatselijke handelsfoor dat de hoefsmid Gustaaf Van Leeuwen "alle machines aangaande de weverij" maakte.

CONSTRUCTIE WERKHUIZEN
G. VAN LEEUWEN
STATIESTRAAT, VICHTÉ

Gekend voor het vervaardigen van alle machines aangaande
de weverij.
HUIS VAN VERTROUWEN. - GOED EN VERZORGD WERK.
Alle machines zijn van eigen fabriekaat.

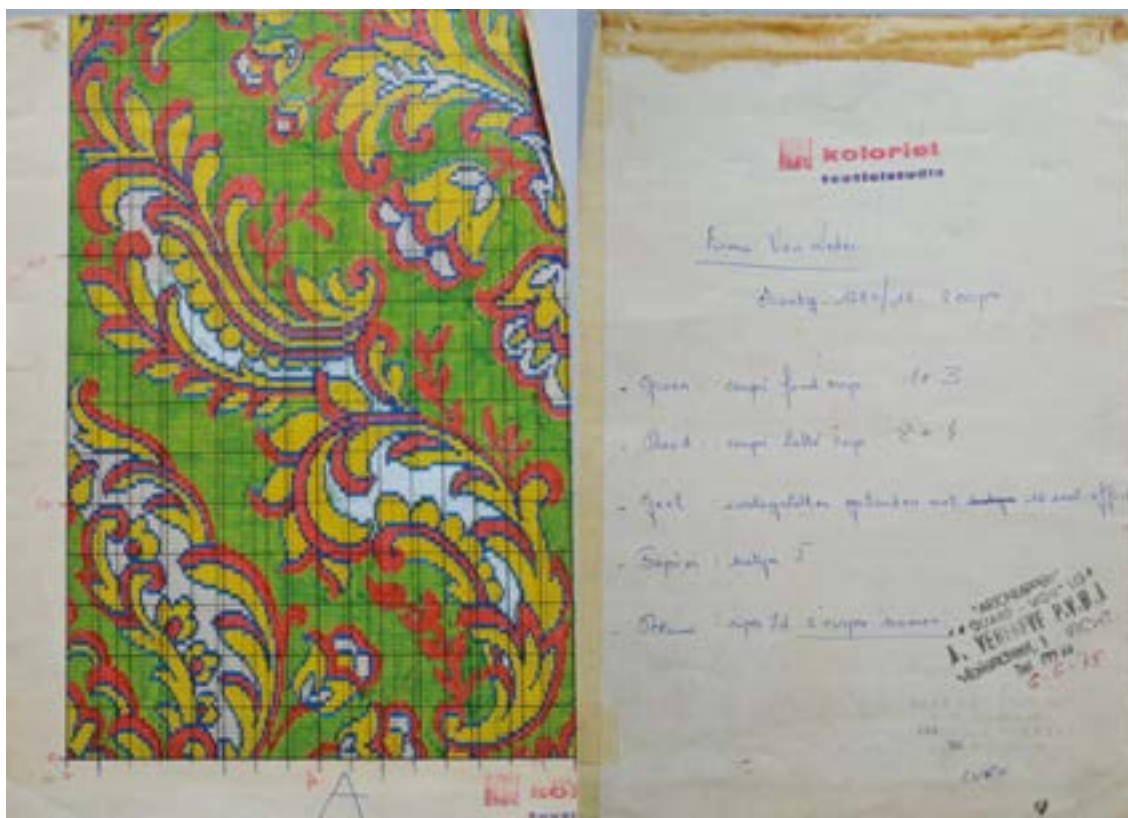
BOBIJNMOLENS eenvoudig, licht, en sterk, maar eene kracht
van ½ H.P. noodig hebbende voor 48 spijlen.

MEESTMACHIENEN, die de stukken nauwkeurig meten en
tezelfder tijd ploosen.
Voor verdere inlichtingen wendt u tot onzen stand Nr. of bij
VAN LEEUWEN
STATIESTRAAT - VICHTÉ.

De firma Dewaele-Schotte in Harelbeke, meer bepaald Karel Dewaele, is heel belangrijk in de ontwikkeling van de mechanische roedenweefgetouwen. In 1945 start Georges Meersschaert zijn bedrijf dat focust op de vervaardiging van jacquard-harnassen (het systeem tussen de jacquardmachine en het weefgetouw) en later ook een kartonkapperij opricht in Heule. De firma Van de Wiele, vandaag wereldwijd marktleider in weefgetouwen, wordt eind negentiende eeuw opgericht in Marke. Sinds hun ontstaan blinken ze uit in vernieuwing, bewijs daarvan zijn de vele patenten op hun naam.

Het ontwerpproces is uiteraard bepalend voor het uiteindelijke uitzicht van het fluweel. Dit omvat een aantal stappen. Tot en met de jaren 1980 werden patronen voor een meubelstof eerst geschetst met potlood of geschilderd door een tekenaar. Een textielontwerp is meestal een patroon van terugkerende motieven. Vaak werd dan ook met kalkpapier gewerkt om motieven over te tekenen en de compositie te bepalen. Daarna werd die schets omgezet in een kaarttekening (*mise-en-carte*) op ruitjespapier. Een kaarttekening is meestal één keer het terugkerend motief, het rapport (*rakkoord*). Het handmatig omzetten van een schets naar een kaarttekening is arbeidsintensief en vergt textiel-technische kennis. Soms was de kaarttekenaar dezelfde persoon als de ontwerper, soms had de fabrikant zelf een kaarttekenaar in dienst die aangekochte ontwerpen omzette in kaarttekeningen. Wanneer de kaarttekening klaar was ging die naar de kartonkapper, die het motief omzette in een binaire geponste code in. Die ponskaart – in de volksmond sprak men over ‘een karton’ – werd als accordeon gevouwen en gebruikt in de jacquardmachine die verbonden is met het weefgetouw. In afbeelding 8 zie je de voor- en achterkant van een kaarttekening uit 1975.

Voor- en achterzijde kaarttekening uit 1975, Weverij Van Neder Vichte. Op de achterzijde: vermelding ontwerp bureau Koloriet, kleurenlegende en stempel kartonkapperij Vererfve (foto: A. Blancke).

Op de achterkant staat de naam van het ontwerp bureau 'koloriet', de opdrachtgevende firma die de stof zal weven en de kartonkapperij.

Eind de jaren 1970, begin 1980 wordt er geëxperimenteerd met computer software om het ontwerp proces te versnellen en zo de productiekosten te drukken. Kleurstudies kunnen sneller gebeuren, ook motieven kunnen vlot herhaald, verschoven, gespiegeld of gerooteerd worden. De bindingen kunnen toegevoegd worden en eens het ontwerp af is kunnen ook simulaties uitgevoerd worden van hoe de stof op een meubel, met draperingen en/of in een interieur er zal uit zien. Al deze info wordt verzameld op een diskette en door de elektronische kapmachine omgezet in kartons.¹⁴ In de regio is 'Tekstielstudio Lapere' in Kortrijk daarin een voorloper. Dit grote tekenbureau had op zijn hoogtepunt zesentwintig tekenaars in dienst.

14 H. Soenen, *Productontwikkeling Computer-gestuurd Textielontwerp Vlaanderen 41* (1992): 274–278.

Vanaf de jaren 1990 duiken elektronische jacquardgetouwen op in de West-Vlaamse fabrieken. Dit is een enorm kantelmoment in het productieproces. Rond de eeuwwisseling maakten de ponskaarten (kartons) plaats voor computergestuurde jacquardmechanieken. Via computersoftware worden dessins omgezet in een computertaal. De dure stap van het kartonkappen wordt zo uitgespaard. De tijd tussen ontwerp en productie wordt plots veel kleiner.

Inspiratie voor ontwerpen werd vaak opgedaan tijdens beurzen over heel Europa, die evenwel vaak voor onderlinge wrevel tussen producenten zorgden. Tegenover potentiële klanten wou de fabrikant uiteraard uitpakken met zijn ontwerpen, maar voor concurrenten moesten die verborgen blijven. Er waren heel wat problemen inzake plagiaat. Kopers gingen langs met een staal van fabrikant A naar fabrikant B, C en D om een goedkopere prijs te bedingen. In een poging om zich hiertegen te beschermen legden fabrikanten hun ontwerpen neer als nijverheidstekening bij de Werkrechtvaardersraad, bijvoorbeeld in Kortrijk. Een van hun bevoegdheden was het verzekeren van de eigendomsrechten van zogenaamde dessins. Iedere fabrikant kon een exemplaar van een nijverheidsmodel of -tekening in een verzegelde omslag neerleggen bij de werkrechtvaardersraad. Het daarbij opgestelde proces-verbaal kon later dienen als bewijsstuk bij eventuele discussies omtrent het eigendomsrecht. Op die manier kon een fabrikant zich ervan verzekeren dat zijn uitvoering van een bepaald voorwerp niet ongestraft geplagieerd zou worden.¹⁵

15 Info uit *Inventaris van het archief van de Arbeidsrechtbank te Kortrijk*. Oud bestand / De Smet, S. En V. Kerckhove, Rijksarchief Kortrijk.

Een ander belangrijk onderdeel in het netwerk van de textielindustrie was het onderwijs. Reeds in 1866 besliste de Kortrijkse gemeenteraad om een nijverheidsschool op te richten binnen de schoot van de bestaande tekenacademie. In het leerprogramma stonden de vakken: ornament-, figuur- en nijverheidstekeningen, reken- en meetkunde, natuur-, werktuig- en scheikunde en hun nijverheidstoepassingen. In 1913 werd de nijverheidsschool gesplitst van de academie en ging ze over in de Stedelijke Beroepsschool voor Weefkunde, Spinkunde, Verf – en appreteerkunde. Die school bestond al sedert 1898.¹⁶ In 1956 nam de provincie de school over en kreeg ze de naam Provinciaal Technisch Instituut. In 1936 wordt ook in Waregem een vakschool opgericht waar textiel en elektriciteit worden onderwezen. Het Vrij Technisch Instituut ontstond op vraag van de textielnijverheid naar geschoolde arbeiders. Van bij het begin focuste de opleiding dan ook op de regionale specialiteiten van de streek, namelijk het weven van tapijt en meubelstoffen. Op dezelfde manier zal VTI Eeklo de bediening van breimachines aanleren en VTI Oudenaarde het weven van badstoffen. De band

16 150 jaar PTI. (S.l. 2006) 13–15.

tussen de industrie en het onderwijs was sterk en belangrijk voor kennis-overdracht en ook qua machinepark konden scholen rekenen op de ondersteuning van de bedrijven.¹⁷

Een internationaal exportproduct

Van meet af aan werd het fluweel in grote mate geproduceerd voor de buitenlandse markt, meer bepaald de buurlanden. Na de Tweede Wereldoorlog wordt de afzetmarkt groter. In een brief van het Textielpatroonsverbond van 1951 (waarschijnlijk gericht aan zijn leden) staat een paragraaf 'vraag en aanbod'. Er zijn zes buitenlandse firma's die 'verlangen in verbinding te treden' met Belgische firma's. Concreet gaat het over een firma uit Teheran die meubelstof wil aankopen, één uit Londen die vraagt naar tapijt, épinglé en fluweel, één uit Zwolle die fluweel wil om in Scandinavië in te voeren, één uit Amsterdam wil meubelstoffen, een Nieuw-Zeelandse firma wil matrastijk en meubelstoffen en een firma uit Kaapstad vraagt effen fluweel. In de jaren zestig duiken vragen op van Amerikaanse handelaars naar meubelstoffen.¹⁸ Zuid-West-Vlaams interieurtextiel was een wereldwijd exportproduct geworden. Die internationale dimensie blijkt uit het feit dat heel wat briefpapier en/of productlabels van Zuid-West-Vlaamse weverijen drietalig waren opgesteld.

17 Gesprek leerkrachten textiel VTI Waregem (D. Nuyttens, R.Vandorpe, P. Vanden Bossche) op 12/03/2018.

18 Rijksarchief Kortrijk, Archief van het Textielpatroonsverbond van het Kortrijkse (Febeltex) (1920–1975) stuk 79 tot 82.

Staallabel P. Deroost en zonen, staal specifiek voor Britse klant 1958 uit uit archief van de Arbeidsrechtbank te Kortrijk, stuk 177, Rijksarchief Kortrijk (foto: A. Blancke).

Tot in 1964 bleef het Verenigd Koninkrijk de voornaamste afnemer van meubelstoffen (circa 75 procent van de buitenlandse leveringen). Duitsland nam de tweede plaats in. Vanaf 1965 verminderde de export naar het Verenigd Koninkrijk, maar in diezelfde periode werden de Verenigde Staten, Frankrijk en Oostenrijk belangrijker afzetgebieden.¹⁹

Om de internationale handel te regelen, maakten de meeste kleine bedrijven gebruik van een zelfstandig vertegenwoordiger voor een bepaald afzetgebied. Deze vertegenwoordiger werkte voor verschillende bedrijven die producten leverden in dezelfde branche maar toch niet identiek zijn. Zoals verschillende soorten meubelstoffen: fluweel, épinglé en platte weefsels.²⁰

19 M. Verstraete, Vlerick A.J. *De nijverheid van meubelstoffen in België* (Onuitgegeven masterproef RUG 1973) 103

20 gesprek S. Van Neder (Weverij Van Neder Vichte) 27/03/2018.

Drietalig briefhoofd firma A. Busschaert, Deerlijk 1955 uit archief van de Arbeidsrechtbank te Kortrijk, stuk 120, Rijksarchief Kortrijk (foto: A. Blancke).

Een familieaangelegenheid

De Zuid-West-Vlaamse fluweelnijverheid bestond in grote mate uit familiebedrijfjes. Een voorbeeld is de Deerlijkse familie Descheemaeker. In 1887 werd Descheemaeker frères opgericht door Jules en Gentil I Descheemaeker. In 1926 richtten zij samen met Camiel Descheemaeker (een neef en fabrikant uit Tourcoing) het bedrijf Etselor op. Etselor maakte oorspronkelijk tapijten, maar schakelde over naar meubelstoffen, meer specifiek dubbelstukfluweel. Het bedrijf kende een snelle groei. In het Design Museum in Gent worden een aantal interessante stalen van dit bedrijf bewaard, gedateerd 1930–1935 (zie afbeelding 5).²¹ Uit diezelfde periode bevinden zich ook een aantal foto's van tapijten in het Rijksarchief te Kortrijk.²² Uitzonderlijk is hierbij de vermelding van de ontwerper Emmanuel Dudot uit Roubaix, want meestal bleven ontwerpers anoniem. Het bedrijf Velouta is een latere afscheiding van Etselor en gaat verder tapijten weven. De leiding van Velouta was in handen van Jean Descheemaeker, zoon van de Camiel Descheemaeker. Later werd de Velouta verkocht en werd enkel de fabriek in Tourcoing verdergezet door deze tak van de familie. In 1981 doet Hubert Descheemaeker (zoon van Jean Descheemaeker) een bod op de Manufacture Franco-Belge in Wevelgem, een ander voorbeeld van een Fransman die over de grens een bedrijf opzet. Er werden vooral Wilton-tapijten geweven (ook een roedenweefsel).²³

De firma Etselor is een interessant bedrijf om het (internationale) netwerk van de talrijke Zuid-West-Vlaamse textielbedrijfjes te illustreren. Zo vertelde Mr. Schöller – de kleinzoon van Gentil I Descheemaeker – dat ze een belangrijke klant hadden aan de Belgische spoorwegen. Dit overheidsbedrijf stelde hoge eisen: het gebruikte garen *mohair* en het katoen moest van de duurste kwaliteit zijn. Het katoen werd speciaal gesponnen en extra getwijd door Union Cottonnière (UCO) Gent voor dit project. De mohairwol kwam uit Turkije, Zuid-Afrika of Texas en werd verhandeld op een Zuid-Afrikaanse beurs. Na een tussenstop bij een mohairspinnerij – Etselor had daarvoor contact met een Britse en een Franse spinnerij – werd het garen geverfd

21 Marijke Detremmerie en Lieven Daenens, *Cahier 1, Verbindingen, een eigenzinnige keuze van 100 textiele objecten uit de eigen collectie in hun (cultuur)historische context*. (Gent 2009) 109.

22 Rijksarchief Kortrijk, Archief van de Arbeidsrechtbank te Kortrijk, deel I Werkrechtensraad te Kortrijk, B. Bescheiden in verband met taken ander dan de rechtspleging, stuk 6–456: Nijverheidsmodellen en -tekeningen 1939–1970, stuk 6: Weverij Etselor, Deerlijk, 22 foto's dessins van tapijten. 19 januari 1939.

23 Jacques Stichelbaut, 'Manufacture Franco-Belge de Tapis nv' *Wibilinga*, 30:1 (2017) 2–15.

op de kettingboom bij Ovelacq in Deerlijk (de zaakvoerders van dit bedrijf waren familie van de Descheemaekers). Dit mohairfluweel werd dubbelstuk geweven, met een strepenpatroon. Dit ecru weefsel werd vervolgens naar een ververij gebracht. Eerst was er een samenwerking met Debakker-Derudder in Wetteren, daarna met ververij Cramer in Duitsland en ook een tijdlang bij Steverlynck in Vichte. Er was een kleurverschil in verfbad naar gelang de klasse van het rijtuig en of het rokers of niet-rokers was. Een interne publicatie van de NMBS bevestigt dat in de periode 1956 tot 1975 'een tweede reeks M2-rijtuigen werd gestoffeerd met gestreept figuurvast fluweel. Het motief met gelijklopende strepen van gelijke breedte (12.5 mm) wordt bekomen door zodanig te weven dat de pool van de ene streep in één richting ligt en de streep ernaast in de andere richting. Het soepel gesneden kettingfluweel is roestkleurig in niet-rokers en groenkleurig in rokers'.²⁴ In het stoomcentrum in Maldegem zijn nog enkele rijtuigen met de originele bekleding, geweven door Etelvor, aanwezig.

24 J. Vandenberghen. Industriële vormgeving en stijl (Belgische spoorwegen, departement materieel 1980) 60.

Interieur rijtuig stoffering Etelvor (foto: Stoomcentrum Maldegem).

Andere klanten van Etelvor waren zetelbekleders en groothandelaars. In de jaren zestig waren daar ook een aantal Mechelse meubelmakers bij, onder andere Van der Auwera. Modetrends waren veel trager dan nu, eenzelfde zetelcombinatie met eenzelfde bekleding kon gemakkelijk drie jaar in de etalage staan om daarna opnieuw drie jaar verkocht te worden maar met een ander kleur zetelbekleding.²⁵

25 Gesprekken Mr. Eric Schöller op 30/08/2018 en 23/10/2018.

De persoonlijke levensverhalen van fabrikanten getuigen van veel ondernemingszin en een tijd waarin hard werd gewerkt, vaak met groot succes, maar vaak ook met een onvermijdelijke neergang. Er zijn talloze voorbeelden van mensen zoals Lodewijk Dheedene die in 1928 als veertienjarig bobijnopzetter startte bij Etelvor om dan na de Tweede Wereldoorlog samen met zijn echtgenote en zijn broer een eigen succesvolle weverij te starten voor épingléweefsels. Dit bedrijf werd telkens – letterlijk – per twee fabriekskapjes uitgebreid.²⁶ Terzelfdertijd is dit ook een voorbeeld van een bedrijf dat eind twintigste eeuw noodgedwongen de poorten heeft moeten sluiten. Of Gerard Gentiel Delabie die tijdens de Tweede Wereldoorlog als monteur werkte bij Deroost en via de tussenstap van thuiswever uiteindelijk zelfstandig een fluweelweverij uit de grond stampte.²⁷

26 L. Dheedene, *Een geschiedenis in twaalf episoden: 1914-2000*. (Eigen uitgave 1999) Archief Leon Defraeye Deerlijk.

27 Gesprek Yves Valcke, kleinzoon en huidige zaakvoerder weverij GG Delabie, op 11/02/2019.

Het immateriële erfgoed van de textielnijverheid

De textielnijverheid heeft heel wat evoluties gekend. Op honderd jaar tijd is er veel veranderd en veel oorspronkelijke gebruiken hebben zich aangepast of zijn verdwenen met de tijd. De impact van de textielindustrie op de samenleving en het straatbeeld in de regio Zuid-West-Vlaanderen was ontegensprekelijk erg groot. De vrijetijdsbesteding, de vriendschappen, de gewoontes en vaardigheden van de mensen waren sterk gelinkt aan het werk in de textielsector.

De hoogdag voor veel textielarbeiders was Weversmisdag, de eerste maandag na Driekoningen. Op die dag sloten de fabrieken en organiseerden de lokale christelijke vakbonden een feestdag. Er werd gestart met een eucharistieviering, waarna de groep in stoet naar de plaatselijke Gilde trok voor een 'vergadering'. Tijdens die vergadering werd de actualiteit over de sector besproken en werden syndicale activiteiten toegelicht door de plaatselijke voorzitter en gastsprekers. Daarna volgde een tombola, feestmaaltijd, een kaartwedstrijd ('kaarting'),... en vaak ook een verkiezing van een ere-deken en textielprinses. Samen met de achteruitgang van de textielsector, het aantrekken van Franse arbeiders en de schaalvergroting van de overblijvende bedrijven verdween de traditie van Weversmisdag geleidelijk aan. De nog jaarlijkse succesvolle Weversmisdagcross in Otegem is nog een van de weinige restanten uit het feestprogramma van deze hoogdag.

Ook de feesten van de lokale KWB (Kristelijke werknemersbeweging) en KAV (Kristelijke arbeidsvrouwen) stonden sterk in het teken van de textielnijverheid. Tijdens het jaarlijkse zomerfeest in Vichte bijvoorbeeld werd een vliegende schietspoel over een grasveld gespannen. In deze grote holle schietspoel werden snoepjes en zakdoekjes verstopt achter een luikje. Bij het geluid van een fabriekssirene stak de schietspoel het veld over en dropte ze ergens halverwege haar inhoud. Deze textielworp gebeurde recentelijk opnieuw tijdens een pop-up café om de Vichtse reus Ventie Spoelies in eer te herstellen. Dat de reus van dit dorp een wever is, spreekt uiteraard voor zich. Ook de reus van buurgemeente Deerlijk heeft zijn naam niet gestolen: Jan De Zerewever. Idem voor het nabije Ronse met de reuzen Staf de wever en Manse de spinster.

In 1958 werd samen met de feestelijke opening van domein rond het Gaverkasteel in Deerlijk, een groots textielfeest georganiseerd. Vanaf dan startte de traditie om jaarlijks op 1 mei een textielfeest te organiseren. In 1959 gingen dit voor het eerst door in het VTI Kortrijk. Vanaf 1964 namen ook de textielfirma's deel aan deze Textieldagen. Het werd een uitzonderlijke samenwerking tussen de verschillende actoren die met de industrie te maken hadden. Om de neutraliteit te bewaken, werd toen een comité opgericht met afgevaardigden van de Christelijke Centrale, het Textiel- en Vlasverbond, de confectie, de Rijksdienst voor arbeidsvoorziening en de technische en beroepsscholen. De West-Vlaamse Textieldagen groeiden uit tot een succesvol driedaags evenement voor zowel textielarbeiders, fabrikanten, scholieren en het grote publiek. Gedurende de drie dagen liep een tentoonstelling van textielmachines en producten, die werd voorafgegaan door een academische zitting met sprekers of een debat. Het feestprogramma werd groots opgevat met binnen- en buitenlandse vedetten waaronder circusartiesten, acteurs en zangers.

In 1984 verhuisde men het evenement naar de Kortrijkse Hallen. De beurs oversteeg geleidelijk zijn regionale karakter en kreeg in 1986 de naam

Textieldag 1958 Mrg. De Smedt begroet de ere-dekens op de textieldag in Deerlijk. De eredeakens dragen een ereteiken met gekruiste schietspoelen (foto: Archief Leon Defraye, Deerlijk).

Textiel en kledingbiënnale. Het onderwijs werd sterk betrokken, er werden modeshows georganiseerd, belangrijke politici hielden toespraken en technologische evoluties werden in de kijker geplaatst. De editie van 1993 was evenwel de laatste: wegens het slechte economische klimaat en de veranderende markt kon de opgebouwde standaard niet langer gehandhaafd worden.²⁸

28 André Vandoorn, *De Westvlaamse textieldagen* sd sn

Het verhaal van een regio

Het succesverhaal van de fluweelnijverheid in Zuid-West-Vlaanderen is een episode uit de lange textielgeschiedenis van de regio die het aanpassingsvermogen van de sector aan nieuwe – soms kortstondige trends – illustreert. De zoektocht naar een financieel succesproduct leidde tot een hoogstaand en complex weefsel dat minder snel dan platte weefsels door andere landen kon worden geïmiteerd. Daarnaast speelden ook de strategische ligging van de regio – dicht bij Noord-Frankrijk en Engeland – en de nauwe banden tussen onderwijs en industrie een cruciale rol. Wellicht nog een belangrijker succesfactor was het relatief kleinschalige en familiale karakter van vele Zuid-West-Vlaamse textielbedrijven. Het aandeel van thuiswevers was en bleef er lange tijd heel hoog. Deze groep droeg bij tot de flexibiliteit van de sector. Veel informatie en kennis zit verborgen in versnipperde en vaak bedreigde private archieven, maar vooral in de hoofden en handen van een slinkende groep *textiliens*. Het onderzoek naar een dergelijke bedrijfstak vergt dan ook een eigen methodologie die sterk steunt op mondelinge geschiedenis. Vandaar ook de urgentie die van dit soort onderzoek uitgaat.

Beredeneerde bibliografie

Er zijn amper schriftelijke bronnen specifiek over de typische fluwelen meubelstoffen uit de twintigste eeuw. Over fluweel in het algemeen en/of over interieurtextiel werd al heel wat, maar vooral in het buitenland, geschreven. Bijvoorbeeld *Velvet*, een rijk geïllustreerde uitgave in redactie van Fabrizio de 'Marinis (Milaan 1994) dat een goed overzicht biedt over fluweel, zowel als gebruik voor kleding als in het interieur. In België verscheen de catalogus *Fluwelen rijkdom* geschreven door Elsje Janssen bij de gelijknamige tentoonstelling in de Koninklijke musea voor Kunst en geschiedenis Brussel in 1995. Dit werk biedt een inkijk in hun collectie fluwelen, dit zijn voornamelijk Italiaanse zijdenfluwelen uit de vijftiende en zestiende eeuw. De catalogus *IJdel Stof: Interieurtextiel In West-Europa 1600-1900* onder redactie van Wim Mertens (Antwerpen 2001) biedt een inzicht in het interieurtextielonderzoek in Vlaanderen dat zich vooral toespitst op uitzonderlijk textiel. Het boekje *De fluweelen* (Kortrijk 1942) van Adolphe Hulleboerck is een overzicht van technische beschrijvingen en tekeningen van de vele varianten fluwelen.

Het *Rapport sociaal-economische streekstudie Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1840-1970): een kritische analyse aan de hand van overheidsinstellingen* (Leuven 2001) van Brecht Demasure biedt een goed inzicht in de lokale context waarin de fluweelindustrie zich ontwikkelde.

Om specifieke informatie uit de twintigste eeuw te vergaren moet er op zoek gegaan worden in lokale archieven en bij mondelinge bronnen. Een andere interessante en toegankelijke bron zijn de stalen meubelstoffen die zich in het Rijksarchief in Kortrijk bevinden en deel uitmaken van het archief van de Arbeidsrechtbank te Kortrijk (deel I Werkrechterraad te Kortrijk, B. Bescheiden in verband met taken ander dan de rechtspleging). Zij geven een goed beeld van wat effectief geproduceerd werd in de periode 1939 tot 1974 in de Zuid-West-Vlaamse meubelstoffabrieken. Jammer genoeg ontbreekt het daar wat aan context, de meeste van die bedrijven en hun eventuele archief bestaan niet meer. Over de buitenlandse handel in de twintigste eeuw valt heel wat af te leiden uit het *Archief Textielpatroonsverbond van het Kortrijkse (Febeltex) 1920-1975*, de voorloper van Fedustria, dat zich ook in het rijksarchief te Kortrijk bevindt. Het bevat briefwisseling, uitnodigingen voor beurzen en wedstrijden en lijsten en zou de basis kunnen zijn voor een uitgebreid onderzoek.

Biografie

Annelies Blancke studeert Kunstwetenschappen aan de Universiteit Gent en schreef daarvoor de bachelorproef *De groei, bloei en specialisatie van de fluweelindustrie in Zuid-West-Vlaanderen*, met prof. dr. Marjan Sterckx als promotor. In haar masterproef wil ze dit thema verder uitdiepen en focussen op de receptie en consumptie van de meubelstoffen in het interieur.

De opkomst van de luxe- en confectionijverheid in Brugge*

Migranten op de laatmiddeleeuwse arbeidsmarkt

Elisa Bonduel

Op 29 maart 1441 schreef Eurin Dominique zich in als poorter in Brugge. Afkomstig uit Valence in het zuiden van Frankrijk overbrugde hij een afstand van meer dan zevenhonderd kilometer 'omme bevryet te zine int ambocht vanden zilvermeden ende tzelve ambocht metten hant te doene'.¹ Tussen 1430 en 1450 schreven vierenvestig nieuwkomers zich in als poorter om datzelfde ambacht uit te oefenen. Ze waren op twee na allemaal afkomstig van buiten het graafschap Vlaanderen en legden gemiddeld een afstand af van meer dan tweehonderd kilometer. Niet alleen zilvermeden, maar ook allerlei andere nieuwkomers, voornamelijk gespecialiseerd in de luxe-industrie en de confectionijverheid, vonden in groten getale hun weg naar het Brugge van de vijftiende eeuw. In totaal werden er in de genoemde periode meer dan vierhonderdvijftig gespecialiseerde werklieden geregistreerd als poorter. Tot die groep behoorden onder meer kleermakers, oudkleerkopers, mutsenscheerders, hoedenmakers, beurzenmakers, schilders, beeldhouwers en goud- en zilvermeden.² Als poorters waren zij geen gewone inwoners, maar volwaardige burgers met specifieke privileges en verplichtingen.

* Met veel dank aan Jan Dumolyn, Mathijs Speecke, Leen Bervoets en Ward Leloup voor de heldere suggesties en opmerkingen.

1 Stadsarchief Brugge (verder SAB), Stedelijke archieven (verder SA), inv. nr. 130, Poorterboeken 1434–1450, f° 28v.

2 SAB, SA, inv. nr. 130, Poorterboeken 1434–1450.

Wat deze personen er precies toe dreef om dergelijke afstanden te overbruggen, is moeilijk te achterhalen. De informatie die we hebben over Eurin Dominique en alle andere nieuwkomers die zich in laatmiddeleeuws Brugge settelden is schaars. We vinden ze terug in zogenaamde 'poorterslijsten'. In die lijsten – ofwel neergeschreven in stadsrekeningen ofwel in poorterboeken – hield het stadsbestuur de inschrijvingen bij van nieuwe inwoners die hun burgerschap verwierven door aankoop. Dat betekent dat poorters die het statuut hadden verworven door geboorte of huwelijk niet terug te vinden zijn. Uit de bronnen kunnen we met andere woorden slechts een beperkt beeld reconstrueren van de poortergemeenschap in de stad. Bovendien zijn de persoonsgegevens (zoals afkomst, geslacht en beroep) selectief overgeleverd.³ Toch roept de komst van gespecialiseerde (ambachts)lieden vragen op rond de beweegredenen van nieuwkomers en de toenmalige arbeidssituatie in de stad.

Uit de bronnen kunnen we met andere woorden slechts een beperkt beeld reconstrueren van de poortergemeenschap in de stad

Ondanks de geleverde inspanningen van onder meer Erik Thoen, Heidi Deneweth, Myriam Carlier, Bart Lambert en Milan Pajic staat historisch onderzoek naar middeleeuwse migratie in de Nederlanden – en dan meer specifiek van geschoolde ambachtslieden – vandaag nog in haar kinderschoenen.⁴ De tekorten binnen het bronnencorpus worden aangehaald als voornaamste reden.⁵ Migratieonderzoek over de Duitse ruimte heeft nochtans aangetoond dat poorterslijsten als belangrijk bronnenmateriaal kunnen dienen. Zo hebben onderzoekers onder meer een onderscheid kunnen maken tussen internationale en lokale beroepen enerzijds en rurale en urbane beroepen anderzijds, door de afkomst en afgelegde afstand van de ambachtslieden uitvoerig te analyseren.⁶

De kennis die we met behulp van dit brontype kunnen genereren over de laatmiddeleeuwse arbeidsmarkt is van onschatbare waarde. We stellen namelijk vast dat de lijsten heel wat ongekende linguïstische informatie bevatten met betrekking tot oude beroepstermen. Daarnaast faciliteren ze het in kaart brengen van professionele verschuivingen. Op die manier kunnen we nagaan welke sectoren en/of beroepen doorheen de tijd aan belang hebben gewonnen of verloren. De poorterslijsten verstrekken ons tot slot ook een breder begrip van de socio-professionele diversiteit binnen een middeleeuwse stad. Dit in tegenstelling tot ambachtsarchieven, die ons enkel en alleen informeren over de beroepen die op een corporatieve wijze georganiseerd waren.

Brugge biedt een boeiende casus voor dit soort onderzoek. De stad beschikt over een rijk archief aan stadsrekeningen en poorterboeken. Hoewel die laatste pas beginnen in 1418, registreerden de stadsrekeningen 'gekochte' poorters al vanaf het einde van de dertiende eeuw.⁷ Wanneer we dit vergelijken met andere Vlaamse en Brabantse steden, blijkt dat de startdatum van de Brugse poorterslijsten uitzonderlijk vroeg is. Zo zijn in steden als Antwerpen (1533), Gent (1542), Leuven (1693) en Brussel (1697) geen

3 A. Schouteet, *Indices op de Buitenpoorterboeken van Brugge 1548-1788* (Handzame 1965) 1: VII.

4 E. Thoen, 'Verhuizen naar Brugge in de late middeleeuwen. De rol van immigratie van de poorters in de aanpassing van de stad Brugge aan de wijzigende economische omstandigheden (14^e–16^e eeuw)', in: H. Soly, R. Vermeir en Michel Baelde (red.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden* (Gent 1993) 329–349; H. Deneweth, 'De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende-eeuws Brugge', in: M. de Koster, C. Lis en H. Soly (red.), *Werken aan de stad: stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900: liber amicorum Catharina Lis en Hugo Soly* (Brussel 2011); M. Carlier, 'Migration trends in the towns of Flanders and Brabant (15th-18th century)', in: S. Cavaciocchi (red.), *Le migrazioni in Europa secc. XIII-XVIII* (Prato 1994) 355–370; B. Lambert en M. Pajic, 'Immigration and the common profit: native cloth workers, Flemish exiles, and royal policy in fourteenth-century London', *Journal of British Studies*, 55:4 (2016): 633–657.

5 P. Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen: bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)* (Brussel 1995) 29–30.

6 W. Reininghaus, 'Wanderungen von Malern und anderen Handwerkern im Mittelalter', in: T. Schilp en B. Welzel (red.), *Dortmund und Conrad von Soest im spätmittelalterlichen Europa* (Bielefeld 2004) 125–128.

7 SAB, SA, inv. nr. 216, Stadsrekeningen, 1280–1794.

lijsten overgeleverd van de periode voor 1500. Hoewel die traditie wel bestaan moet hebben, hebben die lijsten de tand des tijds niet overleefd.⁸

Onderzoek naar het economisch verleden van laatmiddeleeuws Brugge heeft uitgewezen dat vanaf het tweede kwart van de veertiende eeuw vooral de luxe- en confectienijverheden een steeds belangrijkere plaats innamen in de Brugse economie. Er was een groeiende vraag naar beeldende kunst en goud- en zilverwerk (luxe-industrie), maar ook naar onder meer hoeden, mantels, handschoenen en fijne lederwaren (confectienijverheid). Die verandering kunnen we kaderen binnen een context van algemene specialisatie en de ontdekking van nieuwe arbeidssectoren.⁹ Het reeds gevoerde onderzoek brengt echter weinig empirisch bewijs voor het toenemende belang van die twee sectoren. Met behulp van de Brugse poorterslijsten kunnen we die lacune invullen. Immigranten waren namelijk van wezenlijk belang voor de ontwikkeling van de stedelijke arbeidsmarkt en vormen bijgevolg een belangrijke indicatie voor de economische gesteldheid van een stad.¹⁰

Deze publicatie wil een bijdrage leveren aan het onderzoek van de laatmiddeleeuwse stedelijke arbeidsmarkt door na te gaan hoe die verstrengeld was met de mobiliteit van recent ingeschreven poorters. Omwille van die reden vangen we aan met een algemene uiteenzetting over de voordelen van het poorterschap. Hierna introduceren we de bronnen voor dit onderzoek. Tot slot gaan we na in hoeverre die bronnen empirisch bewijs kunnen leveren voor de bloei van de luxe-industrie en confectienijverheid.

Voordelen van het poorterschap

Aan het poorterschap waren verschillende voordelen verbonden. Voor nieuwkomers zoals Eurin Dominique moet dit statuut vooral op professioneel vlak van belang geweest zijn. Zo was het poorterschap in grote middeleeuwse steden zoals Brugge een belangrijke voorwaarde om toegelaten te worden tot een ambacht. Die regel werd al op 28 september 1280 door het stadsbestuur schriftelijk vastgelegd.¹¹ Bovendien was het ook van belang om minder streng georganiseerde beroepen die buiten de ambachtsorganisatie vielen te kunnen uitoefenen. Beroepen die bijvoorbeeld onder de noemer vielen van 'cleene poortersneringhen' – zoals onder meer tapijten- en bezemmakers – konden alleen worden uitgeoefend door poorters.¹²

Door buitenlandse ambachtslieden uit te sluiten voor de functie van deken en/of vinder konden ambachtsbesturen hun positie vrijwaren

Niet elke professionele positie was daarentegen toegankelijk voor nieuwkomers die hun poorterschap gekocht hadden. Enkele bestuurlijke aanstellingen binnen het ambacht waren gereserveerd voor 'geboren' poorters en/of Vlamingen. Zo meldt een stedelijke ordonnantie van 1415 het volgende: 'Dat gheen deken van ambochten wesen en moghen ten zij dat zij gheboren poorters zijn ende vindere gheboren Vlaminghen.'¹³ Door buitenlandse

8 J. De Meester, 'De gebruiks- en meerwaarde van poortersboeken voor historici. Casus: Antwerpen in de zestiende eeuw', *Vlaamse Stam*, 43:3 (2007) 280.

9 P. Stabel e.a., 'Production, markets and socio-economic structures II, c. 1320 – c. 1500', in: A. Brown en J. Dumolyn (red.), *Medieval Bruges, c. 850-1550* (Cambridge 2018) 197–198; R. van Uytven, 'Splendour and wealth? Art and economy in the Burgundian Netherlands', *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 10 (1992) 101–124.

10 Onder meer in J. De Meester, 'Gastvrij Antwerpen? Arbeidsmigratie naar het zestiende-eeuwse Antwerpen' (PhD dissertatie, Universiteit Antwerpen, 2011), 55.

11 *Coutume de la ville de Bruges* L. Gilliodts-Van Severen (red.) (Brussel 1875), 1: 235–238.

12 SAB, Stadscartularia, inv. nr. 11, Groenenboek A, f° 317v.

13 SAB, Stadscartularia, inv. nr. 11, Groenenboek A, f° 55r.

ambachtslieden uit te sluiten voor de functie van deken en/of vinder konden ambachtsbesturen hun positie vrijwaren. Bovendien waren er ook ambachten die meer erfelijk waren georganiseerd, en bijgevolg minder nieuwe poorters accepteerden binnen hun geledingen. Dat was onder meer het geval bij de beenhouwers en viskopers.¹⁴

Beenhouwers en visverkopers op een Vlaamse markt aan het einde van de 15^e eeuw. Londen, British Library, Add. Ms. m 232, fol. 201v © The British Library Board

De toegang tot het professionele leven was niet altijd de belangrijkste reden om het poorterschap aan te vragen. Het bood namelijk ook belangrijke juridische en fiscale voordelen. Poorters konden bijvoorbeeld ontsnappen aan heerlijke rechten en rechtspraak. Denk maar aan de regel dat de heer na een overlijden aanspraak kon maken op het meest kostbare voorwerp uit de erfenis – ook wel het beste kateel of hoofd genoemd. Voorts moesten poorters vaak minder belastingen betalen omdat zij slechts indirect bijdroegen aan het Transport van Vlaanderen – de fiscale verdeelsleutel van het graafschap Vlaanderen.¹⁵

Dat poorters ook andere voordelen in overweging namen, kunnen we illustreren via het voorbeeld van de Brugse oude schoenmakers. Zij –

14 Zie onder meer H. Van Werveke, *Ambachten en erfelijkheid* (Brussel, 1950); J. Dumolyn, 'De Brugse ambachtsbesturen tijdens de late middeleeuwen: enkele institutionele en rechtshistorische aspecten', *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis te Brugge*, 147 (2010) 309–327; A. Vanhoutryve, 'De erfelijkheid in het Brugse visambacht', *Vlaamse Stam* (1986) 7–12.

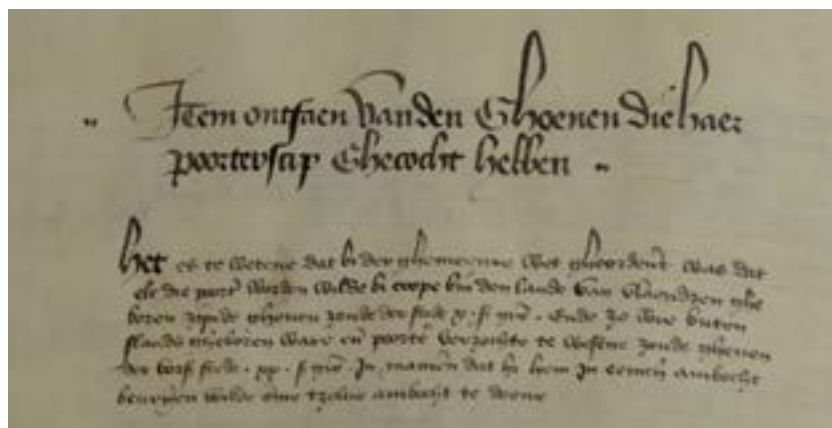
15 SAB, Stadscartularia, inv. nr. 11, Groenenboek A, f° 1v; SAB, Stadscartularia, inv. nr. 14, Nieuwen Groenenboek ongecotteerd, f° 227v; *Coutume*, 1: 286–307, 553.

officieel ressorterend onder het ambacht van de schoenmakers – lieten ook niet-poorters toe binnen hun ambacht. Dat was uitzonderlijk binnen de corporatieve wereld. Volgens het Keurboek (1441–1445) betaalden niet-poorters twintig schellingen parisis, terwijl poorters slechts zes schellingen parisis moesten betalen om toegang te verkrijgen tot het ambacht.¹⁶ Het poortersgeld kostte echter zestig schellingen parisis, waardoor het goedkoper was voor niet-poorters om dit statuut niet te kopen.¹⁷ Toch vinden we in het poorterboek 1434–1450 nieuwkomers terug die dit wel deden.¹⁸ Dit toont aan dat het poorterschap naast professionele ook belangrijke fiscale en juridische voordelen te bieden had, die de beslissing om het poorterschap al dan niet te kopen mee bepaalden.

De mogelijkheden en beperkingen van de Brugse poortersinschrijvingen

De poorters werden zowel geregistreerd in de stadsrekeningen als de poorterboeken van Brugge. Omdat het bestuursjaar van de stad in september van start ging, vangen de inschrijvingen in de stadsrekeningen elk jaar aan vanaf deze maand. Zowel datum van inschrijving, naam, familienaam, naam van de vader, afkomst, beroep en inschrijvingsgeld worden vermeld. Naast de inschrijvingen vinden we bovendien de stedelijke reguleringen terug omtrent het inschrijvingsgeld. In het bestuursjaar 1429–1430 kunnen we bijvoorbeeld onder de titel het volgende lezen:

‘Het es te wetene dat bi der gemeenre wet gheordeneert was dat elc die poorter worden wille bi coope bin den lande van Vlaendren gheboren zijnde gheven zoude der stede x s. grooten. Ende zo wie buten slands gheboren ware ende poorter verzochte te wesene zoude gheven den voorseiden steds xx s. grooten. In manieren dat hi hem in eenich ambocht bevrijden wilde omme tzelve ambocht te doene.’¹⁹

Stadsrekeningen (SAB, SA, inv. nr. 216, Stadsrekeningen 1429–1430, f° 12v.)

De poorterboeken omvatten bij benadering dezelfde persoonsgegevens als de stadsrekeningen. Een inschrijving van een poorter kon er als volgt uitzien: ‘Eerst Guyot de le Hede filius Guyot gheboren vander Flangerie in Terrasse, cochte zijn poorterscip opten vierden dach van september bi Jacoppe Butte omme lanternemaker te zine.’²⁰ De poorterboeken en stadsrekeningen vullen elkaar aan. Zo kan het handschrift bij een van beide soms moeilijker leesbaar zijn of kunnen we een ingeschreven poorter slechts in een van de bronnen terugvinden.

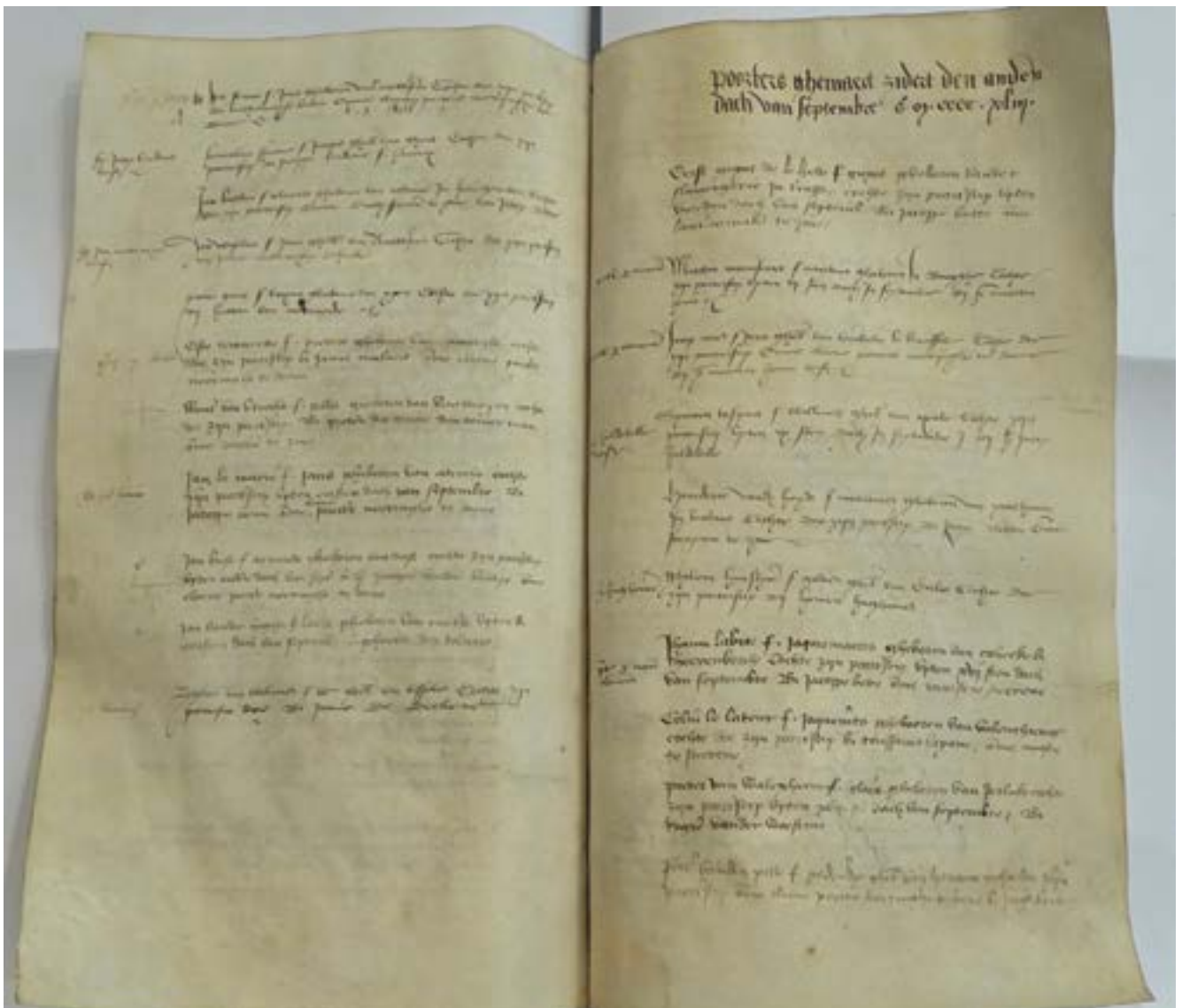
16 Rijksarchief Brugge (verder RAB), Ambachten, inv. nr. 1, Keurboek, f° 184v.

17 Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section première: Inventaire des chartes* (Brugge 1885), IV: 406–407.

18 SAB, SA, inv. nr. 130, Poorterboeken 1434–1450.

19 SAB, SA, inv. nr. 216, Stadsrekeningen 1429–1430, f° 12v.

20 SAB, SA, inv. nr. 130, Poorterboeken 1434–1450, f° 59v–60r.

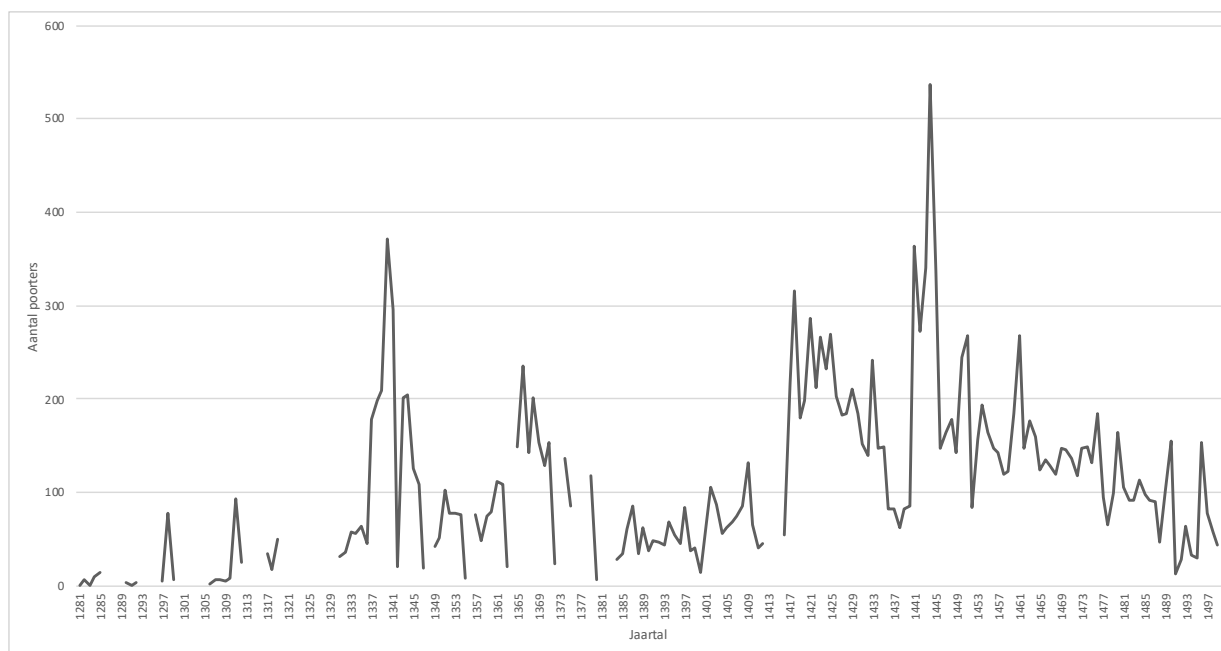
'Poorters ghemacet zidert den anderen dach van septembere M. CCCC. XLIII' in Poortersboeken (SAB, SA, inv. nr. 130, Poortersboeken 1434–1450, f° 59v-60r.)

Hoewel de poorterslijsten *prima facie* een uitstekende bron lijken te zijn voor de studie van (arbeids)migratie en de sociale samenstelling van steden in het Ancien Régime, zijn er niettemin een aantal belangrijke beperkingen die in acht moeten worden genomen. De bronnen vertegenwoordigen enkel de rijke middenklasse. Het poorterschap was niet voor iedereen weggelegd. Zo was het inschrijvingsgeld voor bedelaars, prostituees en loonarbeiders vaak te duur. Voor rijke internationale handelaars bood het dan weer weinig bijkomende voordelen, aangezien zij reeds bepaalde privileges hadden verkregen van het stadsbestuur. Die personen vinden we bijgevolg niet terug in de bronnen.²¹ Voorts capteren de lijsten niet de volledige stedelijke poortersgemeenschap. Enkel de poorters die het statuut kochten of als schenking hadden verkregen, werden geregistreerd.²² Tot slot is de informatie nooit volledig; de overlevering van de beroepsvermelding was – net als andere data zoals afkomst, familienaam en de naam van de vader – volledig afhankelijk van de scribent in kwestie. Zo is de beroepsuitoefening nooit voor alle ingeschreven poorters vermeld tot het einde van de vijftiende eeuw.²³

- 21 M. Boone, 'The desired stranger: attraction and expulsion in the medieval city', in: L. Lucassen en W. Willems (red.), *Living in the city. Urban institutions in the Low Countries, 1200–2010* (New York 2012) 42.
- 22 Schouteet, *Indices op de Buitenpoortersboeken*, 1: VII.
- 23 Stabel e.a., 'Production, markets and socio-economic structures II', 246.

Om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de arbeidsmigratie in Brugge hebben we voor dit onderzoek twee periodes afgebakend met het grootste registratiepercentage van zowel beroep als afkomst: 1357–1371 en 1430–1450. Tussen 1357 en 1371 werden er 1683 poorters geregistreerd. Het beroep werd hierbij in 28,3 procent van de gevallen vernoemd, de afkomst in 78 procent van de gevallen. Tussen 1430 en 1450 (4151 inschrijvingen) waren de cijfers iets hoger: respectievelijk 31,3 procent en 99,2 procent. Met andere woorden, minder dan één derde van de ingeschreven – en dus ‘gekochte’ – poorters kunnen we kaderen binnen de professionele Brugse context.

Poortersinschrijvingen als spiegel van macro-economische processen

Figuur 1: Aantal jaarlijks ingeschreven poorters in Brugge (1281–1499)

Poortersinschrijvingen zijn een belangrijke indicatie voor macro-economische processen die een stad kenmerken. Bovenstaande grafiek onderscheidt twee periodes met een opmerkelijk hoog aantal poortersinschrijvingen, namelijk de jaren dertig en veertig van de veertiende eeuw en de jaren veertig van de vijftiende eeuw. Volgens historicus David Nicholas zijn de stijgende inschrijvingen tussen 1330 en 1340 te wijten aan politieke spanningen in het Brugse hinterland. De nasleep van de Vlaamse Kustopstand (1323–1328) en de oplopende internationale spanningen tussen Engeland en Frankrijk – die later uitmondde in de start van de Honderdjarige Oorlog – zouden de influx naar de stad veroorzaakt hebben.²⁴ Hoewel het poorterschap geen optie was voor tijdelijke nieuwkomers, waren de omstandigheden mogelijk wel een trigger voor personen die al langer plannen hadden om naar Brugge te migreren.

24 D. Nicholas, *Town and countryside: social, economic, and political tensions in fourteenth-century Flanders* (Brugge 1971) 231.

Traditioneel vormde de textielnijverheid in diezelfde periode de belangrijkste economische drijfveer om naar Brugge te verhuizen. Onderzoek heeft aangetoond dat in deze periode circa vijftig procent van de stedelingen werkzaam was in de textielsector. De sector werd voornamelijk gekenmerkt

door de productie van het internationaal gekende 'Brugse laken'. In het midden van de veertiende eeuw veranderde echter de vraag van traditioneel laken naar goedkoper, minder kwalitatief laken – ook wel *la nouvelle draperie* genoemd. Ook de opkomst van nieuwe textielcentra had invloed op de prominente positie van Brugge in de sector. Dat waren onder meer Leper, Gent, Dowai en Brussel voor luxe-laken en Oudenaarde, Poperinge, Kortrijk, Menen, Wervik en Armentières voor goedkoper laken. De poorters-

Vrouwen aan het weefgetouw in Boccaccio's *De claris mulieribus* (midden van de vijftiende eeuw)
Londen, British Library, Royal 16 G. V, f° 56 © British Library Board

inschrijvingen in de tweede helft van de vijftiende eeuw wijzen bijgevolg op een daling van het aantal nieuwkomers. Het verlies van economische markten kan hierbij een belangrijke rol gespeeld hebben, maar ook andere socio-politieke omstandigheden kunnen de aanleiding zijn geweest voor de daling. Ziektes (de uitbraak van de Zwarte Dood tussen 1349 en 1351), graantekorten en (opnieuw) politiek oproer (de zogenaamde Gentse oorlog tussen 1379 en 1385) worden door enkele historici aangehaald als verklaringen voor de extreme daling in het aantal poortersinschrijvingen.²⁵ Dat politieke onrust door enkele historici zowel wordt gezien als een indicatie voor minder – zoals hierboven in de veertiende eeuw – als voor meer nieuwkomers brengt de problematiek van dit soort onderzoek aan het licht. Door een tekort aan bronnen en harde feiten, wordt het onderzoek vaak gestuurd door veronderstellingen die niet altijd hard te maken zijn.

In het begin van de vijftiende eeuw merken we opnieuw een duidelijke groei op. Brugge vond in diezelfde periode nieuwe markten en producten die de plaats van de lakenproductie konden innemen. De confectienijverheid en luxe-industrie waren hierbij de belangrijkste speerpunten. Het vervaardigen van allerhande luxeproducten – zoals onder meer goud- en zilverwerk, paneelschilderkunst, beeldhouwkunst, hoeden, riemen, (hand)schoenen en tassen – beantwoordde aan de groeiende vraag van de opkomende stedelijke elite en hoge middenklasse die steeds groter werd in de Nederlanden.²⁶ Die rijkere middenklasse spiegelde zich bovendien aan de levensstijl van de Bourgondische hertogen en hun hofhouding, die prominent aanwezig waren in het Brugge van de vijftiende eeuw. Deze imitatie-drang leidde tot een groeiende aantrekking van gespecialiseerde ambachtsslieden en een stijgende productie van luxeartikelen.²⁷

Die rijkere middenklasse spiegelde zich bovendien aan de levensstijl van de Bourgondische hertogen en hun hofhouding, die prominent aanwezig waren in het Brugge van de vijftiende eeuw

De opkomst van die nieuwe arbeidssectoren had ook een keerzijde. De luxe- en confectienijverheden hadden een fragiel en mobiel karakter. Zij konden zich namelijk eenvoudig verplaatsen naar nieuwe opkomende centra van productie en consumptie. Bovendien vulden deze sectoren eerder een regionale nood in, aangezien de stedelijke burgerij de grootste consument was. Dit betekende echter niet dat er geen internationale handel meer werd gedreven in Brugge. De stad bleef namelijk een internationale markt voor textielproducten. Semi-afgewerkt textiel uit andere steden kwam terecht in Brugge, waar het werd afgewerkt en vervolgens ook verhandeld. Hoewel het klaarmaken van de wol en het weven – de meest arbeidsintensieve kant van de lakennijverheid – in andere steden gebeurde, namen de beroepen waarvoor kapitaal en vaardigheden nodig waren – zoals het verven, vollen en scheren – nog steeds een belangrijke rol in

25 Stabel e.a., 'Production, markets and socio-economic structures II', 236–249.

26 Ibidem; M. Ryckaert, A. Vandewalle, J. D'hondt, N. Geirnaert & L. Vandamme, *Brugge: de geschiedenis van een Europese stad* (Tielt 1999) 71.

27 W. Blockmans, 'The Burgundian court and the urban milieu as patrons in 15th century Bruges', in: M. North (red.), *Economic history and the arts: proceedings of the eleventh international economic history congress* (Keulen 1996) 25.

binnen de Brugse ambachtswereld.²⁸ De lakenhandel was met andere woorden niet verdwenen in Brugge, maar de productie ervan had duidelijk aan belang verloren.

28 Stabel e.a., 'Production, markets and socio-economic structures II', 241, 249–253.

Ondanks de teloorgang van de traditionele lakenindustrie, bleef de stad een grote aantrekkingskracht hebben in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Naar het midden van diezelfde eeuw toe stegen de inschrijvingen bovendien exponentieel. 1444 was een recordjaar met maar liefst 537 inschrijvingen.

Vlaamse lakenververs in *Des proprieté des choses* van Bartholomeus Anglicus (Brugge, 1482) Londen, British Library, Royal Ms. 15 e iii © British Library Board

Het stijgen van de poortersinschrijvingen was een direct resultaat van het beleid van hertog Filips de Goede (1396–1467). De nefaste effecten van de Brugse opstand (1436–1438) op de stedelijke economie verplichtten de hertog ertoe om in te grijpen.²⁹ Door historisch lage inschrijvingstarieven in te voeren, hoopte hij de economische aantrekkingskracht te verhogen en dit met effect.³⁰

Grote veranderingen waren echter op til. Vanaf 1445 kunnen we een graduele neergang van het aantal inschrijvingen waarnemen. De inschrijvingsgelden werden verdubbeld (voor Vlamingen) of zelfs verviervoudigd (voor niet-Vlamingen). Bovendien ontstond er in de jaren 1480 politiek oproer tegen de aarshertog Maximiliaan van Oostenrijk (1459–1519), wat een kantelpunt betekende voor de Brugse economie. De stad leed grote economische verliezen en de belastingen rezen de pan uit. Daarbij trokken heel wat buitenlandse kooplieden die in Brugge resideerden op aandringen van Maximiliaan naar Antwerpen en stelde de vorst economische blokkades in waardoor Brugge voor een bepaalde periode geen toegang meer had tot de zee.³¹ Het stadsbestuur trachtte hierop in de jaren 1490 geschoolde ambachtlieden aan te trekken door de poortersgelden opnieuw fors te verlagen. Deze maatregel om de stedelijke economie aan te zwengelen had echter weinig impact. Ook de cijfers na 1500 tonen dat Brugge zijn economische aantrekkingskracht grotendeels had verloren. Ambachtlieden gespecialiseerd in het vervaardigen van luxeartikelen vonden steeds minder de weg naar de Brugse arbeidsmarkt.³²

De confectienijverheid en luxe-industrie

Voor de opkomst van de luxe- en confectienijverheid in de vijftiende eeuw is momenteel in beperkte mate empirisch bewijs. Poorterslijsten kunnen het tekort aan cijfers in de huidige literatuur oplossen. We kunnen met andere woorden het opkomende of tanende belang van bepaalde beroepssectoren in kaart brengen. Met behulp van twee steekproeven zullen we dit doen voor de textielnijverheid en de luxe-industrie.

In bovenstaande figuur valt het op dat de textielnijverheid tussen 1430 en 1450 ongeveer twee derde aan belang verloor. Slechts 6,79 procent van de poorters kwam in die periode naar Brugge om textiel te vervaardigen. Voorts stellen we vast dat de textielindustrie zich in deze periode steeds intensiever bezighield met het bewerken van andere materialen zoals linnen en katoen, en het vervaardigen van andere producten, zoals tapijten. De confectienijverheid neemt bovendien gedurende diezelfde periode met 31,32 procent toe. Tussen 1357 en 1371 waren er slechts 171 nieuwe poorters actief in deze sector, tussen 1430 en 1450 waren dit maar liefst 388 personen.

De luxe-industrie bleef relatief kleinschalig in vergelijking met de andere sectoren, maar wanneer we de absolute poortersaantallen onder de loep nemen, kunnen we vaststellen dat het aantal tewerkgestelden verdrievoudigd is. Onder meer goud- en zilversmeden, paternostermakers, beeldmakers, zadelaars, spiegelmakers, schrijvers en beeldhouwers maakten deel uit van de luxe-industrie. Vaak zijn enkele vermeldingen van een beroep al voldoende indicatie voor de groeiende vraag naar specifieke luxeproducten. Dit is onder meer het geval bij schrijvers, boekbinders en verluchters. Omdat deze beroepen een mobiel karakter hadden, schreven zij zich in mindere mate in als poorter.³³ Bovendien waren ze verenigd in een gilde en niet in een ambacht. Hierdoor kunnen we veronderstellen dat de gilde die

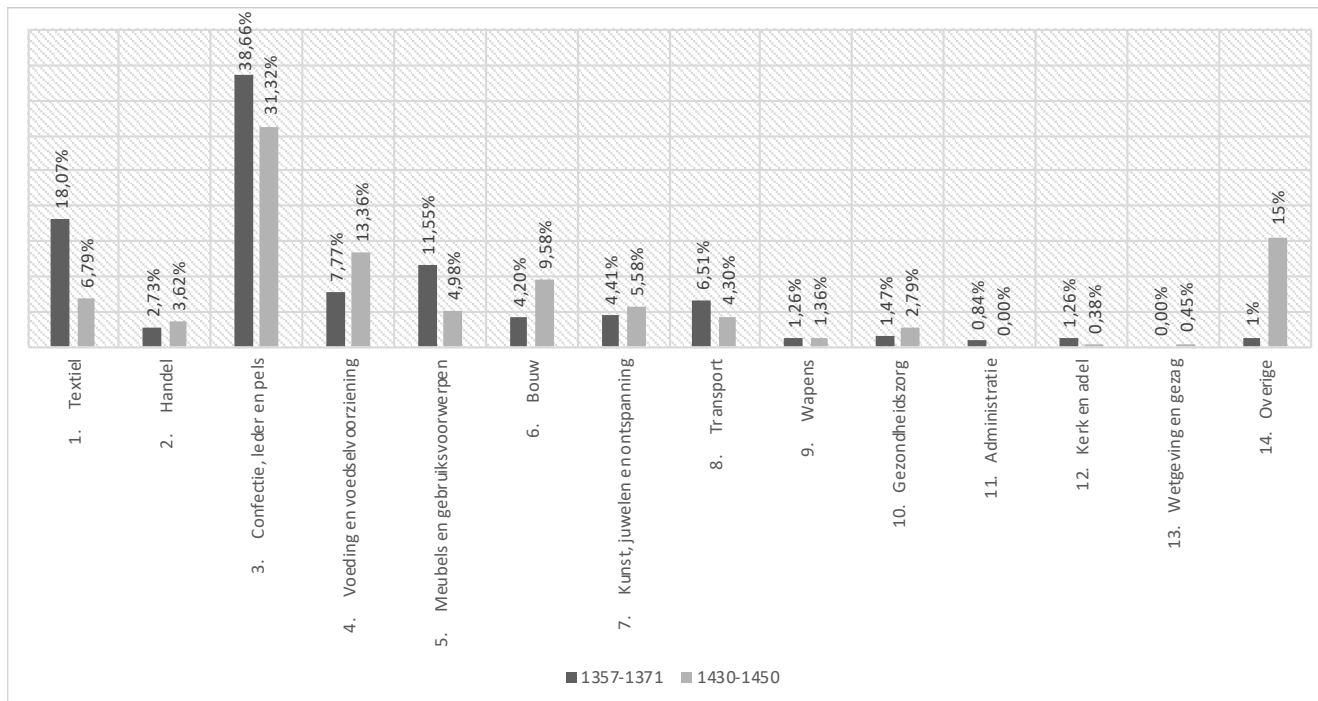
29 Ibidem, 237.

30 Zowel Vlamingen als niet-Vlamingen moesten slechts 720 penningen parisis betalen. Dit is hetzelfde bedrag als een Brugse meester-metselaar verdiende in 5,5 dagen. Inschrijvingsgelden nieuwe poorters in: SAB, SA, inv. nr. 216. Stadsrekeningen 1280–1496; Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, IV: 406–407. Daglonen voor meester-metselaars in: J.H.A. Munro, 'Wage stickiness, monetary changes, and real incomes in late-medieval England and the Low Countries, 1300–1500: did money matter?', *Research in economic history*, 21 (2003) 211–213.

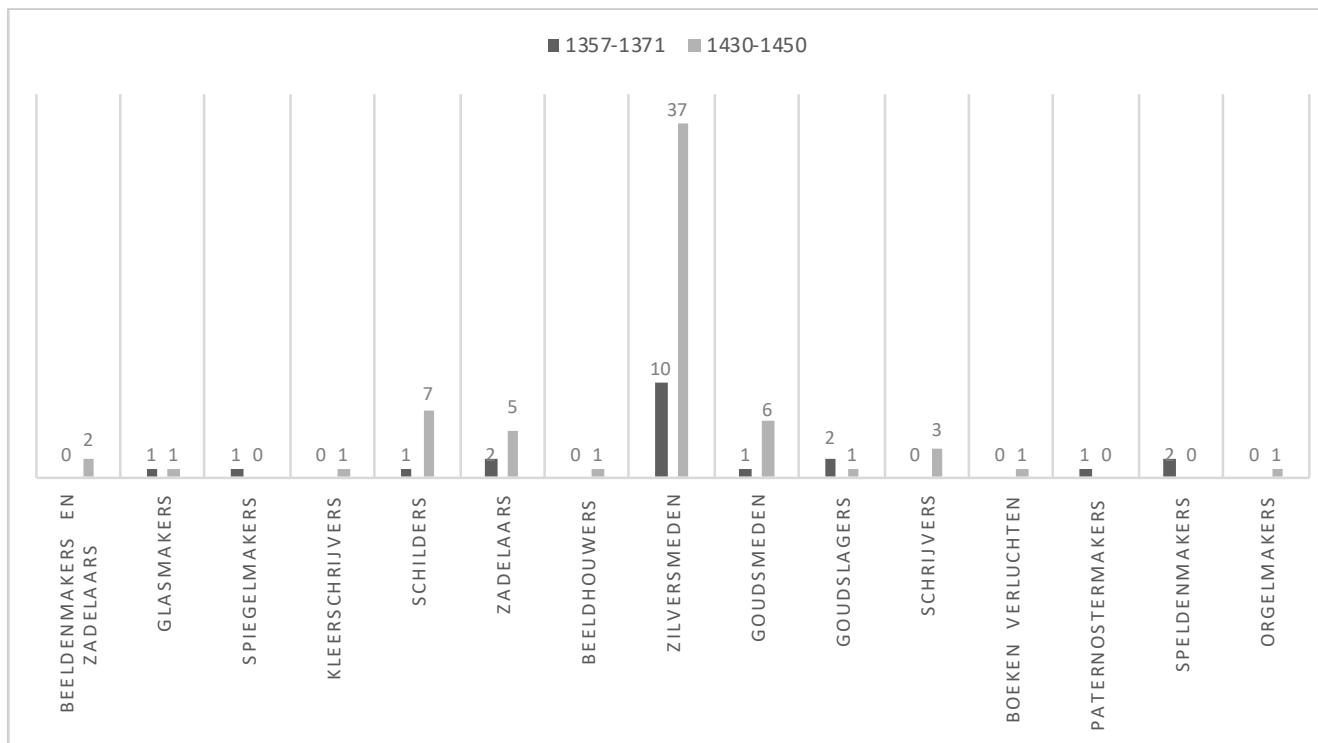
31 R. Van Uytven, 'Stages of economic decline: late medieval Bruges', in: J-M Duvosquel en E. Thoen (red.), *Peasants & townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst* (Gent 1995) 267.

32 E. Thoen, 'Verhuizen naar Brugge', 333–334.

33 W. Blockmans, 'Boeken op de markt in de 15de-eeuwse Nederlanden', in: W. Prevenier, e.a., *'Proeve 't al, 't is pryselyck.'* Verbruik in Europese steden (13de–18de eeuw). *Liber amicorum Raymond van Uytven* (Antwerpen 1998) 66.

Figuur 2: Verschuivingen in de verhoudingen van beroepssectoren tussen 1357–1371 en 1430–1450 aan de hand van de Brugse poorterboeken

Figuur 3: Nieuwkomers in de luxenijverheid (1357–1371 en 1430–1450)

– in tegenstelling tot het ambacht – eerder een sociaal-religieus karakter had, minder belang hechtte aan het feit dat haar leden nu wel of niet het poortersstatuut hadden verworven. De befaamde schrijver Colard Mansion is hier een mooie illustratie van. Mansion lag in de tweede helft van de vijftiende eeuw aan de basis voor de ontwikkeling van de boekdrukkunst. Hoewel we zeker weten dat hij lid was van de gilde van Sint-Jan, waarbinnen zowel boekverkopers, kopiisten, verluchters als boekbinders zich verenigden, vinden we hem niet terug in de Brugse poorterboeken.³⁴ De drie *boucscriver*s in de poorterboeken tussen 1430 en 1450 zijn dan ook voldoende bevestiging dat Brugge, onder invloed van het Bourgondische hof, uitgroeide tot een belangrijke speler voor luxe-manuscripten.³⁵

34 SAB, SA, inv. nr. 130, Poorterboeken 1434–1496.

35 P. Saenger, 'Colard Mansion and the evolution of the printed book', *The Library Quarterly* 45:4 (1975) 405–418; SAB, SA, inv. nr. 130, Poorterboeken 1434–1450.

Laatmiddeleeuwse bouwwerf, houtsnede uit Colard Mansions *Ovide Moralisé*: de stichting van Crotona (1484) (Brugge, Openbare Bibliotheek, Inc. 3877, f°372)

De nieuwkomers die aan de slag gingen binnen de luxe- en confectienijverheid legden vaak grote afstanden af om dit in Brugge te komen doen. Circa 86 procent overbrugde een afstand van meer dan 50 kilometer, 51 procent zelfs méér dan 100 kilometer. Dit wijst erop dat de Brugse aantrekkingskracht – naar middeleeuwse normen – een heel erg grote reikwijdte had. Hiermee kunnen we echter niet aannemen dat dit alleen het geval was bij prestigieuze en gespecialiseerde beroepen. Ook personen die een beroep uitoefenden dat zich buiten de ambachtsorganisatie bevond en eerder een lage status bezat, hebben vaak een lange reis achter de rug. Dit is onder meer het geval bij de grote groep personen die tussen 1430–1450 naar Brugge kwamen om ‘penningwaarde’ (‘letterlijk’ het verkopen van spullen ter waarde van een penning) te verkopen. 97 procent van deze nieuwe poorters legden een afstand af van meer dan 50 kilometer, waarvan 65 procent zelfs meer dan 100 kilometer aflegde.

Sommige beroepen werden gevoed door migratiestromen uit specifieke gebieden. Voor de luxe- en confectienijverheid kunnen we dergelijk onderscheid niet eenvoudig maken. Wel stellen we vast dat de poorters in de luxenijverheid vaak afkomstig waren uit de Nederlanden, maar buiten Vlaanderen. Naar alle waarschijnlijkheid introduceerden deze nieuwe personen ook vaak heel wat nieuwe producten, technieken en kennis. Dit is het meest duidelijk in de kunst. Denk maar bijvoorbeeld aan de manier waarop Jan Van Eyck – als vreemdeling uit Maaseik – de paneelschilderkunst heeft geïnnoveerd.³⁶ Binnen andere Brugse beroepen en/of sectoren is dit momenteel minder eenvoudig vast te stellen. Verder onderzoek naar de relatie tussen innovatie en migratie is hiervoor noodzakelijk.

36 C. Stroo en M. Smeyers, ‘Hubert en Jan van Eyck’, in: R. Van Schoute e.a. (red.), *De Vlaamse primitieven* (Leuven 1994) 287–309.

Besluit

Het was reeds langer bekend dat Brugge in de vijftiende eeuw na de neergang van de traditionele textielproductie een economische bloei kende in de luxe-industrie en confectienijverheden. In deze bijdrage hebben we aangetoond hoe die veranderingen zich reflecteren in de komst van geschoolde ambachtslieden. Poortersinschrijvingen vormen op die manier een belangrijke indicator om de economische aantrekkingskracht van een middeleeuwse stad te meten. Ze maken het mogelijk om te analyseren welke beroepen en sectoren aantrekkelijk waren voor nieuwkomers. Op die manier kunnen we professionele verschuivingen in kaart brengen.

De informatie die we genereren uit deze bronnen wijst duidelijk de complexiteit en diversiteit van de middeleeuwse arbeidsmarkt aan. De mogelijkheden voor verder onderzoek zijn legio. Zo kan comparatief onderzoek met de Vlaamse en Brabantse steden leiden tot een beter begrip van de laatmiddeleeuwse arbeidsmarkt, macro-economische evoluties en de impact van politieke beslissingen op de aantrekkingskracht van steden.

Beredeneerde bibliografie

Deze publicatie kent gedeeltelijk zijn voorganger in het werk van Erik Thoen. Hij bestudeerde de Brugse poorterboeken en stadsrekeningen met een socio-economische invalshoek in E. Thoen, ‘Verhuizen naar Brugge in de late middeleeuwen. De rol van immigratie van de poorters in de aanpassing van de stad Brugge aan de wijzigende economische omstandigheden (14^e–16^e eeuw)’, in: H. Soly, R. Vermeir en Michel Baelde (red.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden* (Gent 1993) 329–349. Dergelijk onderzoek naar middeleeuwse arbeidsmigratie in de Nederlanden is echter weinig gevoerd. Het doctoraatsonderzoek van Jan de Meester naar arbeidsmigratie in zestiende-eeuws Antwerpen biedt een welkome

aanvulling: J. De Meester. 'Gastvrij Antwerpen? Arbeidsmigratie naar het zestiende-eeuwse Antwerpen' (PhD dissertatie, Universiteit Antwerpen, 2011).

De juridische aspecten van het poorterschap zijn wel reeds uitvoerig bestudeerd door onder meer Marc Boone, Peter Stabel, Alfons Thijs, Heidi Deneweth en Myriam Carlier: M. Boone, 'The desired stranger: attraction and expulsion in the medieval city', in: L. Lucassen en W. Willems (red.) *Living in the city. Urban institutions in the Low Countries, 1200-2010* (New York 2012) 32–45; P. Stabel, 'De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laatmiddeleeuws Brugge', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 4 (2001) 189–221; A.K.L. Thijs, 'Minderheden te Antwerpen (16de/20ste eeuw)', in: H. Soly en A.K.L. Thijs (red.), *Minderheden in West-Europese steden (16de-20ste eeuw)* (Brussel 1995) 17–42; H. Deneweth, 'De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende-eeuws Brugge', in: M. de Koster, C. Lis en H. Soly (red.), *Werken aan de stad: stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900: liber amicorum Catharina Lis en Hugo Soly* (Brussel 2011); M. Carlier, 'Migration trends in the towns of Flanders and Brabant (15th–18th century)', in: S. Cavaciocchi (red.), *Le migrazioni in Europa secc. XIII-XVIII* (Prato 1994) 355–370.

Wanneer we meer specifiek onze aandacht richten op de migratie van ambachtslieden biedt de Duitse literatuur uitkomst. Over de grens is er al heel wat verschenen over de *Handwerkerwanderungen*. Zo zijn er de volgende verzamelbundels: G. Jaritz en A. Müller (red.), *Migration in der Feudalgesellschaft* (Frankfurt 1988); R. C. Schwinges, R. Gerber en B. Studer (red.), *Neubürger im Späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des Alten Reiches (1250-1550)* (Berlijn 2002). Ook de publicaties van Wilfried Reininghaus zijn een belangrijke bijdrage: W. Reininghaus, 'Die Migration der Handwerksgesellen in der Zeit der Entstehung ihrer Gilden (14./15. Jahrhundert)', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 68 (1981) 1–22; Idem, 'Wanderungen von Malern und anderen Handwerkern im Mittelalter', in: T. Schilp en B. Welzel (red.), *Dortmund und Conrad von Soest im spätmittelalterlichen Europa* (Bielefeld 2004) 123–140.

Recente literatuur over de werking van de Brugse ambachten is schaars. Heel wat informatie moet gehaald worden uit oudere publicaties. De publicaties van André Vandewalle en Jean-Pierre Sosson vormen een belangrijk startpunt: N. Geirnaert en M. Vandebroek (red.), *Een privilege voor iedereen: verzamelde studies van dr. André Vandewalle over Brugse geschiedenis, archief en heraldiek* (Berchem 2008); J-P. Sosson, 'Une approche des structures économiques d'un métier d'art: La corporation des peintres et selliers de Bruges (XVe–XVIe siècles)', *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*, 3 (1970) 91–100; A. Vandewalle, 'De beurdenaars en het beheer van het Sint-Joosthuis te Brugge, 15de–16de eeuw', *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis te Brugge*, 130 (1993) 145–157. Nog oudere – maar niet te missen – publicaties zijn die van Arthur Van de Velde: A. Van de Velde, *Het kuipersambacht te Brugge, historisch beschouwd* (Brugge 1911); Idem, *Het ambacht der stoeldraaiers, zeef- en waslichtmakers te Brugge* (Brugge 1911), Idem, *Het bouwvak* in Losse bladen over oude Brugsche ambachten (Brugge z.d.).

Biografie

Elisa Bonduel (*1996) is in 2018 afgestudeerd als Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Gent. Haar proefschrift handelde over de migratie van poorters naar Brugge in de veertiende en vijftiende eeuw. Momenteel studeert ze aan de Universiteit van Maastricht een bijkomende master Kunst, cultuur en erfgoed.

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23

info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be

Facebook: <http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen>

Twitter: @HeemkundeVL

